

NACIONALISMUS

/1/ ÚVOD

Nacionalismus je jiný než dosud probrané ideologie (liberalismus, konzervatismus a socialismus). Přísně vzato to není ideologie v tom smyslu, že se nejedná o rozpracovaný soubor vzájemně propojených idejí a hodnot. Je lépe na něj pohlížet jako na doktrínu nebo názor. Podstatou nacionalismu je doktrína, že národ nebo všechny národy si musejí vládnout samy. Doktrína nacionalismu má však schizofrenický politický charakter, protože prochází všemi velkými ideologiemi. V různých dobách byl nacionalismus pokrokový i reakční, demokratický i autoritářský, pravicový i levicový. Neurčitý politický charakter nacionalismu však nepodryl jeho vliv a možná, že to je právě klíčem k jeho úspěšnosti. V mnoha směrech byl nacionalismus patrně nejúspěšnějším politickým učením, které se podílí na formování dějin na celém světě už dvě stě let. Nejednou zastínil přesnější a systematictější politické ideologie, a jak o tom svědčí neustálé napětí mezi Araby a Židy na Středním východě, třenicemi mezi Rusy a neruskými národy v bývalém Sovětském svazu nebo národněosvobozenecké hnutí v tak odlišných zemích, jako je Velká Británie, Španělsko a Kanada, jeho energie a vliv nejsou zdaleka vyčerpány.

Slovo „národ“ se používá od 13. století a původně označovalo lidský rod nebo rasu a nemělo v té době žádný politický význam. Až v 18. století se začaly osoby a skupiny označovat slovem „nacionalisté“ a až v roce 1789 použil termín „nacionalismus“ poprvé v tištěné publikaci protijakobínský francouzský mnich Augustin Barruel. Do poloviny 19. století byl nacionalismus obecně považován za politickou doktrínu nebo hnutí, jak tomu bylo například v případě důležité přísady revolucí, které v roce 1848 proběhly Evropou.

Samotná doktrína se zrodila v průběhu Francouzské revoluce. Předtím se o zemích uvažovalo jako o „říších“, „knížectvích“ nebo „králov-

stvích“. Obyvatelé byli „poddanými“ a jejich politickou identitu formovala spíše příslušnost k vládnoucí nebo vládající dynastii než pocit národní identity či vlastenectví. Francouzští revolucionáři však povstali v roce 1789 proti Ludvíkovi XVI. ve jménu lidu a pod lidem chápali „francouzský národ“. Jejich ideje byly ovlivněny spisy Jeana-Jacquesa Rousseaua, který je považován za „zakladatele novodobého nacionalismu“ a který hájil myšlenku, že by vláda (státní moc) měla být založena na suverenitě lidu neboli, řečeno jeho slovy, na „obecné vůli“. Nacionalismus tedy bylo revoluční a demokratické učení, v němž se promítala idea, že by se „poddaní koruny“ měli stát „občany Francie“. Národ by měl být svým pánem. Tyto ideje však nejsou výlučným vlastnictvím Francouzů. V revolučních a napoleonských válkách v letech 1792–1815 vtrhla francouzská armáda do kontinentální Evropy, a tak podnítila jednak odpor k Francii a jednak touhu po nezávislosti. V Itálii a v Německu, které byly už dlouho rozděleny na mnoho států, přispěla zkušenost s francouzskými výboji poprvé ke vzniku vědomí národní jednoty, což se projevilo v nové „nacionalistické“ terminologii zděděné po Francii. Nacionalistické ideje se rozšířily počátkem 19. století i do Latinské Ameriky, kde „osvoboditel“ Simón Bolívar vedl revoluce proti španělské nadvládě v tehdejší Nové Granadě, tedy v dnešní Kolumbii, ve Venezuele, v Ekvádoru, v Peru a v Bolívii.

Vzednutá vlna nacionalismu přepsala mapu Evropy v 19. století, kdy se pod liberálním a nacionalistickým tlakem začaly drolit mnohonárodnostní říše v Turecku, v Rakousku a v Rusku. V roce 1848 vypuklo národní povstání v italských státech, mezi Čechy a Maďary i v Německu, kde se touha po národní jednotě projevila v založení Frankfurtského parlamentu, jenž měl nicméně jepičí život. Devatenácté století bylo stěží vznikem národních států. Itálie, o níž kdysi Metternich pohrdlivě prohlásil, že je „jenom zeměpisným pojmem“, se sjednotila v roce 1861 a proces sjednocování se pak dokončil připojením Říma v roce 1870. Německo, které se do té doby skládalo z 39 států, se sjednotilo v roce 1871 po francouzsko-pruské válce. Bylo by ovšem chybou předpokládat, že nacionalismus byl v té době neodolatelným či skutečně lidovým hnutím. Nadšení pro nacionalismus se většinou omezovalo jen na síle střední třídy, kterým se líbily ideje národní jednoty a ústavní vlády. I když maloburžoazní nacionalistická hnutí udržovala sen o národní jednotě a nezávislosti při životě, nikde neměla dost síly k tomu, aby sama dokončila proces tvorby národního státu. Tam, kde byly nacionalistické cíle realizovány (v Itálii a v Německu), bylo to proto, že se ambice nacionalismu kryly s ambicemi stále silnějších států, jako byl Piemont

a Prusko. Německo například vděčí za své sjednocení více pruské armádě, která v roce 1866 porazila rakouskou a v roce 1870–1871 francouzskou, než liberálnímu nacionalistickému hnutí.

Ke konci 19. století se však nacionalismus stal skutečně lidovým hnutím, s vlajkami, hymnami, vlasteneckou poezií a prózou, veřejnými obřady a ceremoniemi a státními svátky. Nacionalismus se stal jazykem masové politiky, kterou umožnil růst základního školství, gramotnosti a šíření populárních novin. Změnil se i charakter nacionalismu. Předtím byl spojován s liberálním a pokrokovým hnutím, ale později se jej zmocnili konzervativní a reakční politici. Nacionalismus začal hájit sociální soudržnost, pořádek a stabilitu, zejména když čelil vzrůstající výzvě socialismu, který ztělesňoval ideje sociální revoluce a mezinárodní solidarity dělnické třídy. Nacionalismus se snažil integrovat stále silnější dělnickou třídu do „národa“, a tak zachovat ustálenou strukturu společnosti. Vlastenecké city už neživila perspektiva politické svobody či demokracie, nýbrž vzpomínky na zašlou slávu národa a na vojenská vítězství. Takový nacionalismus byl stále více šovinistický a xenofobický. Každý národ vyzdvihoval své jedinečné a vyšší kvality a jiné národy považoval za cizí, nedůvěryhodné či dokonce ohrožující. Nové ovzduší lidového nacionalismu živilo politiku koloniální expanze, která zesílila zejména v 70. a 80. letech 19. století a která dostala do konce století většinu obyvatel světa pod kontrolu Evropanů. Nacionalismus přispěl i k mezinárodnímu podezřívání a soupeření, které nakonec vedly k 1. světové válce.

Na konci 1. světové války jsme byli svědky dokončení procesu budování národních států ve střední a východní Evropě. Na Pařížské mírové konferenci obhajoval americký prezident Woodrow Wilson zásadu „národního sebeurčení“. Německá, Rakousko-uherská a Ruská říše se rozpadly a vzniklo osm nových států, mezi nimi Finsko, Maďarsko, Československo, Polsko a Jugoslávie. Tyto nové země měly být národními státy, jejichž hranice by se shodovaly se stávajícími hranicemi národnostních či etnických skupin. První světová válka však nevyřešila hluboké napětí mezi národy, které bylo předzvěstí budoucích konfliktů. Ostatně i porážka i nespokojenost s podmínkami mírových smluv zanechaly dědictví frustrovaných ambicí a pocitu hořkosti. Nejpatrnější to bylo v Německu, v Itálii a v Japonsku, kde se v meziválečném období dostala k moci fašistická či autoritářská hnutí díky tomu, že slibovala obnovit národní hrdost cestou expanzivní a imperiální politiky. Nacionalismus byl tedy silným faktorem, který vedl k oběma světovým válkám.

V 20. století se doktrína nacionalismu, která se původně zrodila v Evropě, rozšířila po celé zeměkouli a národy Afriky a Asie povstaly proti koloniálnímu panství. Kolonizace neznamenala jen ustanovení politické kontroly a ekonomické nadvlády, ale i export západních idejí, včetně nacionalismu, který byl posléze využit proti samotným kolonizátorům. K národnímu povstání došlo v roce 1919 v Egyptě a rychle se šířilo po celém Středním východě. V roce 1919 vypukla rovněž anglo-afghánská válka a vzpoury se objevily v Indii, v Holandské Východní Indii a v Indočíně. Po roce 1945 se úplně změnila mapa Afriky a Asie, když se rozpadly britská, francouzská, holandská a portugalská koloniální říše pod tlakem nacionalistických hnutí, kterým se buď podařilo dojednat nezávislost za jednacími stoly, nebo vyhrála národněosvobozeneckou válku. V protikolonialistickém hnutí se však neprojevoval jen nacionalismus západního typu, ale vznikly zde specificky nové formy nacionalismu. Nacionalismus rozvojového světa zahrnul širokou škálu hnutí. V Číně, ve Vietnamu a v některých částech Afriky se nacionalismus spojil s marxismem a „národní osvobození“ nebylo pouze politickým cílem, ale i součástí sociální revoluce. Jinde byl nacionalismus rozvojového světa jen protizápadní, protože odmítal jak liberálnědemokratické, tak revolučně socialistické koncepce státnosti. Nejdůležitějším prostředkem k vyjadřování těchto idejí byla náboženská víra a zejména islám. Nástup islámu jako samostatného politického učení změnil politickou scénu na Středním východě a v severní Africe zvláště po Íránské revoluci v roce 1979. V určitém ohledu dnes islám představuje nejsilnější výzvu pro celosvětovou převahu západní liberální demokracie.

Často se nicméně argumentuje, že nacionalismus má své nejlepší roky za sebou a v současnosti je již anachronismem, že se týkal jen vytváření evropských národních států v 19. století a protikoloniálního boje po roce 1945. Na první pohled nacionalismus svých cílů dosáhl: všechny soudobé státy jsou formálně „národní“. Současný svět je však stále více tvarován internacionalismem a hrají v něm stále důležitější roli mezinárodní summity a nadnárodní organizace. Význam národní suverenity po roce 1945 nepochybně klesl s tím, jak se objevily OSN, Evropská unie, NATO, OPEC atd. Snad nejvýrazněji se to projevuje v hospodářském životě, kde jsou národní ekonomiky integrovány do „světové ekonomiky“, což znamená, že jednotlivé země už nejsou pány vlastního ekonomického osudu.

Na druhé straně existují důkazy nejen o přežívání nacionalismu, ale dokonce o jeho obrodě. V 60. letech byly zdánlivě stabilní národní státy stále více znepokojovány nacionalistickými tlaky. Ve Velké Británii se

skotský, velšský a irský nacionalismus staly konstantním rysem politické scény. Separatistická hnutí vznikla v Baskické provincii v severním Španělsku a v kanadské provincii Quebec. Nacionalismus je kromě toho přítomen v mnoha ostrých a přetrvávajících světových krizích, např. arabsko-izraelském konfliktu, v občanské válce v Eritreji i v místních konfliktech na Srí Lance a v Indii. Nakonec i přeměna východní Evropy v letech 1989–1990 vedla k obrodě nacionalismu v této oblasti. Sovětský svaz byl silně oslaben vzestupem nacionalismu mezi jeho neruskými národy a po pádu komunistických vlád vyšly na povrch staré národnostní rozpory v celé východní Evropě. Zvláště Jugoslávie byla destabilizována etnickými třenicemi a konflikty svých šesti republik. Sjednocení Německa také probudilo dlouho potlačované nacionalistické aspirace v samotném Německu a vyvolalo v sousedních státech národnostně podbarvené obavy.

/2/

NÁRODNÍ SEBEURČENÍ

Nacionalismus vypadá na první pohled jako velice jednoduchá doktrína. Jedná se o názor, že národ je přirozeným a jedině správným nositelem státní moci, ovšem v této formulaci jsou skryty mnohé složitosti. Co je to národ a podle jakých rysů jej lze poznat? Jaký je vztah mezi nacionalismem jako politickou doktrínou a národním povědomím neboli patriotismem? Proč by měl být národ nositelem státní moci a jaké jsou politické důsledky takového názoru?

/a/

NÁROD

V běžné angličtině se slova „národ“, „stát“, „země“ a dokonce i „rasa“ vzájemně pletou a používají jako synonyma. Až do roku 1991 byl například Sovětský svaz jeden stát, do něhož však patřilo 15 republik, z nichž některé se aktivně domáhaly nezávislosti, a 128 oficiálně uznaných etnických a jazykových skupin. Byl tedy Sovětský svaz i jedním národem, nebo zahrnoval 15 národů, anebo to byl soubor více než 100 národů? Je Velká Británie jedním národem, nebo je jím Spojené králov-

ství zahrnující čtyři národy, tj. Angličany, Skoty, Velšany a Severní Iry? Podobný zmatek nastává i v případě arabských národů v severní Africe a na Středním východě. Jsou všichni Arabové součástí jednoho a jednotného arabského národa opřeného o společný jazyk (arabštinu), společné náboženství (islám) a společné předky z beduinských kmenů? Přesně tuto otázku postavila irácká invaze do Kuvajtu v roce 1990 a válka v Perském zálivu v roce 1991. Kuvajt byl zvláštním národem, který má právo na politickou samostatnost, nebo to byla historická provincie Iráku, či snad pouze součást mnohem většího arabského národa? Stejně tak se vyhnaní Palestinci odmítají smířit se svým permanentním usídlením v jiných arabských zemích (Libanonu a Jordánsku) a vedou neustálou kampaň za vytvoření Palestinského státu a za svou národní domovinu.

Doktrínu nacionalismu nelze pochopit, dokud si jasně nevymežíme a neoddelíme pojmy „národ“ a „stát“. „Národ“ je kulturní entita, skupina lidí spojených společnými hodnotami a tradicemi, například jazykem, náboženstvím a dějinami, kteří obvykle žijí ve stejném zeměpisném prostoru. „Stát“ je politická instituce, která má suverenitu neboli nejvyšší a neomezenou moc v rámci vymezených teritoriálních hranic. Cílem nacionalismu je, aby se národ a stát co nejvíce kryly. Každý národ by měl mít politické vyjádření a právo na sebeurčení. V praxi nejsou všechny státy národní a spousta národů nemá vlastní stát. Například před vznikem státu Izrael neměl židovský „národ“ ani zemi, ani státnost, což je situace, v níž se dnes nacházejí Palestinci. Další národy jsou rozptýleny v mnoha státech, např. německý „národ“ žil po válce ve třech státech, tj. v západním Německu, ve východním Německu a v Rakousku. Jiné státy, např. bývalý Sovětský svaz a Velkou Británii, obývá několik národů.

Definice „národa“ jako skupiny lidí spojených společnou kulturou a tradicemi však vyvolává několik komplikovaných otázek. Třebaže některé kulturní rysy se obvykle spojují s národní příslušností, např. historie, tradice, jazyk, náboženství a etnická příslušnost, neexistuje návod ani žádné objektivní kritérium, podle něhož by se dalo zjistit, zda, kde a kdy národ existuje. To je velice důležité, protože prohlášení státnosti je současně nárokem na právo na sebeurčení. Má skupina lidí právo na politickou samostatnost pouze z toho titulu, že se prohlásí za „národ“, nebo se musejí použít nějaké vnější a spolehlivější normy? Definice národnosti tkví v základech mnoha současných politických konfliktů. Jsou Tamilové na Srí Lance „národem“ odlišným od většiny Sinhálců, a tedy oprávněným k vlastní vlasti a státu? Jsou Baskové ve Španělsku nebo Quebečané v Kanadě „národy“, nebo jsou to jen etnické či jazykové sku-

piny? Patří obyvatelé Severního Irsku do „britského národa“, nebo do „írského národa“, nebo tvoří samostatný „ulsterský národ“?

Národy spojuje společná kultura. Prvky, které vytvářejí pocit národní spolupatříčnosti, jsou ovšem velice rozmanité: jazyk, náboženství, dějiny atd. Jazyk se bere často za nejjednoznačnější symbol národnosti. Jazyk ztělesňuje specifické přístupy, hodnoty a vyjadřovací formy, které vytvářejí pocit příbuznosti a spolupatříčnosti. Německý nacionalismus se například už tradičně opírá o pocit kulturní jednoty, který se promítá v čistotě a přežívání německého jazyka. Národy jsou velice citlivé na jakékoli kažení či ohrožování svých jazyků. V zásadě je to jazyk, který odlišuje francouzsky mluvící obyvatele Quebecu od zbytku anglicky mluvící Kanady, a velšský nacionalismus je v podstatě snahou o zachování či obrození velštiny. Současně existují lidé, kteří mluví stejným jazykem, a nemají vědomí společné národní identity. Například Američané, Australané a Novozélanďané mluví mateřským jazykem angličtinou, ale šokovala by je myšlenka, že v důsledku toho patří do „anglického národa“. Jiné národy dosáhly vysoký stupeň národní jednoty, aniž by mluvily jedním jazykem, jak o tom jasně svědčí příklad Švýcarska, kde žádná švýcarština neexistuje a kde se mluví francouzsky, německy a italsky.

Dalším důležitým komponentem národa je náboženství. Víra vyjadřuje společné mravní hodnoty a duchovní přesvědčení. V Severním Irsku mluví lidé stejným jazykem, ale rozděluje je náboženská víra. Většina protestantů se považuje za unionisty, kteří chtějí zachovat vazby s Velkou Británií, zatímco hodně příslušníků katolické komunity usiluje o vytvoření jednotného Irsku. Islám sehrál velkou roli při formování národního uvědomování v severní Africe a na Středním východě. Íránská revoluce byla inspirována fundamentalistickou vírou šiitských muslimů, kteří chtěli očistit Írán od západního, zejména amerického, vlivu. Islámský fundamentalismus má silné nacionalistické zázemí i v převážně muslimských republikách bývalého Sovětského svazu. Pocit sounáležitosti k islámu vytváří silnější jednotu než pocit příslušnosti k národnímu státu a muslimové v mnoha částech světa o sobě mluví jako o příslušnících „islámského národa“. Náboženská víra se ovšem ne vždy kryje s pocitem národní příslušnosti. Rozdíly mezi katolíky a protestanty ve Velké Británii nevyvolávají konfliktní nacionalismus a značná náboženská rozmanitost ve Spojených státech nehrozí rozdělením USA na několik samostatných zemí. V zemích, jako je Polsko, Itálie, Brazílie a Filipíny, mají sice národy společnou katolickou víru, ale z toho titulu se nikdy necítily být příslušníky „katolického národa“.

Národy spočívají i na pocitu rasové jednoty. Jasně se to projevilo v Německu za nacismu. Německé slovo „*Vol*k“ znamená jednak kulturní jednotu a jednak pokrevní svazky. Význam rasy zdůrazňují i krajně pravicové skupiny, jako jsou britská a francouzská Národní fronta, které bojují proti „barevným“ přistěhovalcům a požadují jejich repatriaci z toho důvodu, že soužití ras údajně podryvá národní jednotu. Nacionalismus má však obvykle spíše kulturní než biologický základ. Odráží totiž etnickou jednotu, která se může zakládat na rase, ale častěji se týká společné kultury. Nacionalismus amerických černochů vychází například ani ne tak z barvy pokožky jako z jejich specifické historie a kultury. Černé svědomí v Americe a na Západooindickém souostroví se proto zaměřuje na znovuoobjevení černošských kulturních kořenů v otroctví a v Africe. Podobný kulturní nacionalismus lze najít v mnoha částech Asie a Afriky, kde se dělají pokusy o očistu kulturního dědictví ohroženého rostoucím západním vlivem. Etnická příslušnost však není vždy základem národní identity. Spojené státy se pyšní svou kulturní rozmanitostí, což je výsledkem několik století probíhající imigrace z Evropy, z Asie, ze Střední i Jižní Ameriky. Občané USA se považují za „polské Američany“, za „japonské Američany“, za „hispánské Američany“ atd. a spokojeně si zachovávají vlastní náboženství, tradice, stravu a dokonce i jazyky, aniž by to škodilo jejich pocitu národní hrdosti na to, že jsou Američané. Naopak, Spojeným státům se tak podařilo vzbudit neobvykle silný pocit národního vlastenectví.

Národy mají obvykle společné dějiny a tradice. Národní identita se často udržuje vzpomínáním na historickou slávu, oslavami dne nezávislosti, připomínáním narozenin vedoucích představitelů nebo velkých vojenských vítězství. V USA se oslavuje Den nezávislosti, zatímco Sovětský svaz oslavoval bolševickou Říjnovou revoluci a Den vítězství ve Velké vlastenecké válce. Na druhé straně může národní cítění vycházet i z budoucích očekávání stejně jako ze společných vzpomínek na zašlou minulost. Platí to o „naturalizovaných“ přistěhovalcích, jak o tom svědčí praxe ve Spojených státech, což je vlastně „země přistěhovalců“. Plavba lodi *Mayflower* a válka za nezávislost proti Velké Británii neříkají téměř nic většině Američanů, jejichž rodiny se přistěhovaly několik století po těchto událostech. Americký nacionalismus má tedy jen málo co do činění se společnou historií či tradicemi a vznikl ze společné oddanosti ústavě a hodnotám liberálního kapitalismu, které Spojené státy obhajují.

Kulturní jednotu, která se promítá ve vědomí národní sounáležitosti, lze tedy jen velice obtížně definovat. Je spíše odrazem měnící se souhry

kulturních faktorů než přesným pojmem. Národy jsou koneckonců definovány subjektivně, tj. jejich příslušníky, a ne objektivně, tj. nějakým souborem vnějších faktorů. Národ existuje tehdy, když skupina lidí nějakou formou projevuje své národní vědomí nebo vlasteneckou sounáležitost a snaží se to vyjádřit i politicky, tj. požadavkem samosprávy. Takové objektivní problémy, jako je chybějící země, malý počet obyvatel nebo nedostatek ekonomických zdrojů, mají jen malý význam, jestliže skupina lidí nepřestane trvat na tom, co považuje za svá „národní práva“. Palestinci bez země se nevzdávají požadavku Palestinského státu. Obyvatelé pobaltských republik Litvy, Lotyšska a Estonska se nezřekli své touhy po nezávislosti, navzdory své malosti a ekonomické nejistotě. Lotyšsko má například 2,6 milionu obyvatel, z nichž sotva polovina je etnických Lotyšů, nemá palivové zásoby a má velice chudé přírodní bohatství. Kurdové na Středním východě mají též nacionalistické aspirace, i když nikdy nedosáhli formální politické jednoty a i když jsou v současnosti rozptýleni po Turecku, Iránu a Sýrii.

/b/ PATRIOTISMUS

Pojmy „nacionalismus“ a „patriotismus“ se často zaměňují, ale ve skutečnosti mají odlišný význam. V širším smyslu je patriotismus psychologická oddanost nebo pocit spolupatričnosti k určité sociální skupině, který se kdysi vztahoval na kmen nebo určité území, ale dnes má obvykle podobu „národního patriotismu“. Patriotismus (vlastenectví) je tedy cítění, pocit věrnosti k zemi nebo k jejímu způsobu života, doslova je to láska k „otčině“. Nacionalismus je naopak politickou doktrínou, tj. přesvědčením, že si národy mají vládnout samy. Patriotismus neboli pocit národního vědomí lze považovat za podstatnou podmínku nacionalismu. Je velice nepravděpodobné, že by lidé požadovali právo na národní sebeurčení, kdyby se u nich už nevyvinula silná národní hrdost. Patriotismus lze tedy považovat za slabší formu nacionalismu. Pociť věrnosti k národu nebo úcty k národu však sám o sobě nerodí nacionalismus. Severoameričtí Indiáni například vedli kampaň za záchranu své kulturní identity, tradic a území, ale neusilovali o úplnou politickou nezávislost na Spojených státech. Jazykové, náboženské a etnické skupiny tedy mohou projevat tzv. kulturní nacionalismus, aniž by požadovaly právo vládnout si samy, což je charakteristickým znakem politického nacionalismu.

Na důležitost specificky národního vědomí poukázali poprvé němečtí filozofové koncem 18. století. V protikladu s idejemi Francouzské revoluce zdůrazňovali Fichte, Herder a další to, o čem si mysleli, že je unikátní a nadřazená germánská kultura. Herder se domníval, že každý národ má „národní ducha“ neboli *Volksgeist*, který dává jeho příslušníkům tvořivé impulzy. Úlohou nacionalismu proto bylo vytvoření vědomí a úcty ke kultuře národa a k jeho tradicím. V 19. století byl tento kulturní nacionalismus viditelný zejména v Německu při obrodě lidových tradic a při znovobjevení germánských mýtů a legend. Bratři Grimmové například sebrali a vydali německé lidové pohádky a skladatel Wagner napsal nejednu operu na téma starobyklých germánských legend a mýtů.

Ve 20. století se kulturní nacionalismus neboli etnonacionalismus stal vlivnou silou vyjadřující spíše touhu uchovat ohroženou národní kulturu než požadovat národní samosprávu. Jasně se to projevilo zvláště v zemích s více národnostmi či etnickými skupinami a především tam, kde hrozilo zadušení tradic a životního stylu menšin dominantní kulturou. Například velšský nacionalismus ve Velké Británii byl v podstatě spíše kulturní než politický. Došlo k obecnému oživení zájmu o velštinu a velšskou kulturu. V referendu v roce 1979 se však Velšané vyslovili velkou většinou proti zřízení samostatného velšského parlamentu. Ve Francii zase přežívají v mnoha departmentech silné regionální tradice – v Bretani se například věnuje stále více pozornosti bretaňské kultuře a jejím specifickým keltským tradicím. Opět je však třeba říci, že tento druh patriotismu nedochází do politického nacionalismu, jak o tom svědčí markantní rozdíl mezi kulturní hrdostí francouzských Basků a separatistickými politickými ambicemi Basků, kteří žijí ve Španělsku.

Silný kulturní charakter má i černošský nacionalismus na Západě. Černoši v Americe a na Západoindickém souostroví jsou potomky otroků, kteří vyrůstali v kultuře vyzdvihující jejich méněcennost a vyžadující služebnost a poddanost. K vývoji černošského povědomí a národní hrdosti bylo tedy zapotřebí, aby se černoši podívali za hranice bělošské kultury a znovu objevili své kulturní kořeny v Africe. Jamajský politolog a aktivista Marcus Garvey jako jeden z prvních tvrdil, že černoši v Americe a v Karibské oblasti by měli pohlížet na Afriku jako na svou vlast. Garvey založil Africkou pravověrnou církev v naději, že bude černošům vstěpovat vlastní černošské povědomí a obhajoval segregaci černých a bílých. Doufal, že po osvobození od kolonialismu se černoši z celého světa vrátí do Afriky. Garveyovy ideje inspirovaly založení i dalších nových církví jako např. rastafariánství. Rastafariovci považují

bělošskou společnost za zkažený „Babylon“. ztotožňují se s biblickými Izraelity a považují Etiopii za svou zaslíbenou zemi. Specifická rastafariánská kultura vznikla na Jamajce, ale rozšířila se i mezi západoindické komunity v Americe a do Evropy. Je pro ni charakteristický účes z tenkých spletených copánků, dodržování přísných zákonů ohledně jídla a užívání „ganja“ neboli marihuany.

Subjektivní pocit spolupatříčnosti k národu neboli patriotismus je bezpochyby vlivnou silou, která je schopna zplodit sociální soudržnost a zajistit stabilitu. Někdy ovšem není jasné, zda je národní patriotismus přirozeným pocitem, nebo cítěním, které uměle zplodili političtí vůdci či hnutí. Někteří teoretici tvrdí, že národy jsou organické komunity, které vznikly z přirozeného sklonu lidí tíhnout k lidem s podobnými názory, podobným chováním a vzhledem. Je-li to tak, musejí být úspěšné komunity kulturně homogenní a svázané společným způsobem života, tradicemi a přesvědčením. Jinými slovy, národy vznikají z lidské touhy po bezpečnosti a soudržnosti. Jiní považují patriotismus za umělý či falešný pocit, který lidem vštěpují vlády a političtí vůdci, aby mohli masy manipulovat a udržovat si nad nimi politickou kontrolu. Národní patriotismus nevzniká sám a nezávisle na politických, sociálních či ekonomických podmínkách. Do určité míry se snaží o patriotické cítění v zájmu zajištění sociální soudržnosti a o loajalitu občanů všechny vlády pomocí škol, hymny, zástavy, festivalů, manifestací a oslav státních svátků. Konzervativní a autoritářské vlády tradičně neskrývaly, že chtějí svou podporu opřít o patriotismus, ale ani liberální, socialistické a komunistické vlády se patriotickým výzvám nevyhýbaly.

/c/

POLITICKÝ NACIONALISMUS

Patriotismus se stává nacionalismem v silnějším významu tohoto slova, jen když je vědomí příslušnosti k národu doprovázeno touhou po samosprávě. Politický nacionalismus je tedy přesvědčení, že národ je jediný oprávněný a správný nositel moci a že „hranice státní moci by se měly v podstatě krýt s hranicemi národa,“ jak to napsal John Stuart Mill. Nacionalismus je tedy jednak politický princip a jednak forma politické organizace. Principem je právo na národní sebeurčení, které se v ideálním případě realizuje v podobě politické organizace, tj. v podobě národního státu. V každém suverénním státě by měl žít jeden národ.

Tradičním cílem nacionalismu tudíž vždy byla „státotvorba“, tedy založení „národního státu“. Dosahovalo se to dvěma způsoby. Za prvé, mohlo jít o sjednocení. Německá historie je plná opakovaného sjednocování. Ve středověku sjednotil německé státy Karel Veliký do Svaté říše římské, kterou pozdější němečtí nacionalisté nazvali „První říší“. Znovu bylo Německo sjednoceno za Bismarcka, který založil „Druhou říši“ v roce 1871. Sjednocení však dokončil až Hitler svou „Třetí velkoněmeckou říší“, do níž začlenil i Rakousko. Po porážce ve 2. světové válce bylo Německo rozděleno a v roce 1949 vznikly dva německé státy (NDR a SRN) a Rakousko dostalo navěky nezávislost. Oba německé státy se opět sjednotily v roce 1990.

Za druhé, národní státy mohou vznikat i po úspěšně završeném zápase o nezávislost, v němž se národ osvobodí zpod cizího panství a získá kontrolu nad svým osudem. Za příklad úspěšných snah o dosažení nezávislosti na různých cizích mocnostech může posloužit historie Polska. Polsko zaniklo v roce 1793, kdy bylo rozděleno mezi Rakousko, Rusko a Prusko. Díky Versailleské smlouvě vzniklo znovu v roce 1918 a stalo se nezávislou republikou. V souladu s německo-sovětskou dohodou z roku 1939 však Německo vtrhlo do Polska, o které se tentokrát podělilo se Sovětským svazem. I když formální nezávislosti dosáhlo Polsko v roce 1945, po větší část poválečného období zůstalo pevně pod sovětskou kontrolou. Zvolení nekomunistické vlády v roce 1989 tak znamenalo další osvobození země zpod cizí nadvlády.

Nacionalisté se domnívají, že národní stát je nejvyšší a nejlepší formou politické organizace. Tento názor se opíral o celou řadu premis. Nacionalisté pohlížejí na národ jako na přírodní či organickou pospolitost a zcela jistě nejde o umělý výtvar politických vůdců či vládnoucích tříd. Lidstvo je tedy přirozeně rozděleno na národy, z nichž každý má vlastní identitu. Kromě toho považují národní stát za jedinou legitimní formu vládnutí. To znamená, že národnostní svazky jsou silnější a politicky důležitější než jakékoli jiné sociální dělení například na společenské třídy, rasy nebo vyznání, které mohou ostatně překračovat hranice národních států. Národní stát je tedy jedinou stabilní a soudržnou formou politické organizace, protože občany drží pohromadě pocit politické a kulturní jednoty. Nacionalismus nakonec legitimizuje autoritu státní moci. Politická moc v národním státě je v rukou lidu neboli samotného národa. Nacionalismus tudíž představuje ideu lidové samosprávy, tj. ideu, že státní moc uskutečňuje lid pro lid v souladu s „národním zájmem“.

Politický nacionalismus je nicméně složitý jev. Na jedné straně vypadá jako pokroková a osvobozující síla, která nabízí perspektivu ná-

rodní jednoty či nezávislosti. Na druhé straně může být iracionální a reakční a může umožňovat politickým představitelům vést ve jménu národa politiku vojenské expanze a války. V tomto smyslu je nacionalismus schizofrenický a jeho politický charakter formují různé kulturní a historické faktory. Představa národa je v jednotlivých zemích silně ovlivněna kulturním dědictvím. Francouzský nacionalismus například nejen pochází z lůna Francouzské revoluce, ale současně na sobě nese nesmazatelné stopy oddanosti revolučním hodnotám „svobody, rovnosti a bratrství“. Americký nacionalismus byl podobně ovlivněn dědictvím kolonialismu a boje za nezávislost. Spojené státy se proto tradičně považují za spojence utiskovaných národů (toto stanovisko prezentoval prezident Woodrow Wilson na Pařížské mírové konferenci) a po 2. světové válce se považovaly za vůdce tzv. „svobodného světa“. Na druhé straně byl japonský nacionalismus ovlivněn tradicemi a hodnotami imperiální minulosti země. V Japonsku je nacionalismus těsně svázán s uctíváním císaře, starodávného náboženství shinto a tradičních hodnot, z nichž vyniká zejména poslušnost a disciplína.

Charakter nacionalismu je formován politickými cíli i okolnostmi, za nichž se objevují národní aspirace. Když je nacionalismus odpovědí na cizí nadvládu nebo koloniální panství, je to spíše národněosvobozovací síla bojující za svobodu, spravedlnost a demokracii. Nacionalismus bere na sebe podobu boje za „národní osvobození“ a možnost vládnout si sám. Nacionalistické cítění může však zplodit také mezinárodní rivalitu a konflikty. Za takových okolností se obvykle na cizí národy pohlíží s nedůvěrou, strachem nebo nenávisť, a nacionalismus může dostat šovinistický a expanzionistický charakter. Nacionalismus byl i produktem sociálních a demografických změn. Národní vzдор může například vyvolat oslabování či ohrožování kulturní identity národa v důsledku příživého působení cizí kultury. Došlo i k tomu, že nacionalismus byl i reakcí na přistěhovalectví nebo na tempo sociálněekonomických změn. V takových případech se nacionalismus může stát nositelem rasových předpokladů nebo xenofobie či nenávisť k cizincům.

Nacionalismus nakonec formovaly i politické filozofie těch, kdo se k němu hlásili. Prokázal, že v současném světě je nejpřesvědčivější politickou silou, a proto vždy přitahoval pozornost liberálů, konzervativců, socialistů, komunistů a fašistů. Zároveň je dostatečně širokou politickou doktrínou, kterou lze začlenit do diametrálně odlišných ideologií. Bude proto patrně vhodnější prozkoumat celý sortiment „nacionalismů“ než odvážně tvrdit, že nacionalismus je soudržný politický fenomén.

/3/
**NACIONALISMUS
 A POLITIKA**

/a/
**LIBERÁLNÍ
 NACIONALISMUS**

Liberální nacionalismus je nejstarší formou nacionalismu pocházející z dob Francouzské revoluce a obsahující mnoho z jejích hodnot. Jeho ideje se rychle rozšířily po Evropě a nejjasněji je vyjádřil Giuseppe Mazzini, považovaný často za „proroka“ italského sjednocení. Ovlivnily i pozoruhodné činy Simóna Bolívara, který v první polovině 19. století vedl latinoamerické hnutí nezávislosti a který vyhnal Španěle z většiny jejich amerických kolonií. Čtrnáct bodů Woodrowa Wilsona, které navrhl jako základ obnovy Evropy po 1. světové válce se také zakládaly na liberálně-nacionalistických principech. Liberální ideje kromě toho inspirovaly i vedoucí osobnosti protikoloniálního boje v 20. století, jako byli Sun Jat-sen, vůdce čínské revoluce v roce 1911, a Džaváharlál Néhrú, první premiér Indie.

Ideje liberálního nacionalismu vyšly z obhajoby svrchovanosti lidu od J. J. Rousseaua, kterou sepsal ve své *Společenské smlouvě* (1762). Rousseau tvrdil, že moc by neměla spočívat na absolutní moci monarchy, nýbrž na autoritě lidu vyjádřené v „obecné vůli“ neboli kolektivním zájmu společnosti. Jeho „obecná vůle“ jako taková se přibližuje soudobému pojmu veřejného zájmu či „národního zájmu“. Koncem 18. století byla taková myšlenka revoluční. V průběhu samotné Francouzské revoluce se tyto názory promítly v tvrzení, že francouzský lid tvoří „občané“ a ne už pouze „poddaní“ trůnu. Občané měli práva a svobody jako příslušníci „francouzského národa“. Nacionalismus, který vznikl z Francouzské revoluce, tedy ztělesňoval vizi lidu nebo národa, který si vládne sám, a vizi skoncování s privilegií, hierarchií a slepou úctou k autoritě.

V průběhu 19. století tyto aspirace snadno splynuly s liberálními principy. Toto splyvání bylo dáno i skutečností, že mnohonárodní říše, proti nimž nacionalisté bojovali, byly současně autokratické a utiskovatelské. Mazzini chtěl například sjednotit všechny italské státy a současně vymazat vliv autokratického Rakouska. Mnoho evropských revolucionářů

poloviny 19. století v podstatě nerozlišovalo mezi liberalismem a nacionalismem. Své národovecké přesvědčení prosazovali pomocí uplatňování liberálních idejí, které byly původně rozpracovány ve vztahu k je-dincům, i na národy a na mezinárodní řád.

Liberalismus byl založen na obraně svobody jedince, což se tradičně označovalo slovem „práva“. Nacionalisté považovali národy za suverénní entity, které mají právo na svobodu a které mají také práva, z nichž nejdůležitější bylo právo na „sebeurčení“. Liberální nacionalismus je tedy osvobozenou silou v dvojitě smyslu. Za prvé se staví proti všem formám cizí nadvlády a útlaku, ať už jde o mnohonárodní říše, či o koloniální mocnosti. Za druhé se staví za ideál sebevlády neboli za ideu, že národ si má vládnout sám. Jinými slovy, moc by měla být ústavní a reprezentativní. Woodrow Wilson se například vyslovoval pro Evropu složenou nejen z národních států, ale i pro Evropu, v níž bude vládnout politická demokracie, a ne autokracie. Opravdovým národním státem mohla být podle něj jen demokratická republika podle amerického vzoru.

Liberální nacionalisté kromě toho tvrdili, že národy jsou rovnoprávné stejně jako jedinci, alespoň v tom smyslu, že mají stejné právo na sebeurčení. Konečným cílem liberálního nacionalisty je tedy svět nezávislých národních států a nejen sjednocení či samostatnost jednotlivých národů. Mazzini založil ilegální organizaci „Mladá Itálie“ na prosazování ideje jednotné Itálie a současně „Mladou Evropu“ v naději, že rozšíří nacionalistické ideje po celém kontinentu. Na Pařížské mírové konferenci prosazoval Woodrow Wilson princip sebeurčení nejen proto, že rozpad evropských impérií byl v americkém národním zájmu, ale i proto, že věřil, že Poláci, Češi a Maďaři mají stejné právo na politickou samostatnost, jakou už využívali Američané.

Liberálové se také domnívají, že princip rovnováhy neboli přirozené harmonie platí stejně pro národy světa jako pro jednotlivé členy společnosti. Dosažení národního sebeurčení je prostředkem k vytvoření mírového a stabilního mezinárodního řádu. Wilson říkal, že 1. světovou válku zapříčinil „starý řád“, jemuž vládly autokratické a militaristické říše. Demokratické národní státy budou naopak respektovat národní suverenitu svých sousedů a nebudou mít pohnutky k vedení války nebo k podrobování si jiných národů. Nacionalismus v pojetí liberála nerozděluje národy a nepodporuje nedůvěru, nepřátelství a války. Naopak, nacionalismus je síla schopná upevňovat jednotu uvnitř jednotlivých národů a bratrství mezi národy na základě vzájemné úcty k právům a specifickým každého národa. Liberálové v podstatě věří v internacionalismus. I když

uznávají národnostní požadavky, jejich nejvyšší zájem se soustřeďuje na jedince, a tedy na lidstvo. Lidstvo se může dělit na národy, ale tyto národy by neměly být jeden od druhého izolovány, nýbrž by měly být vzájemně závislé a spojovat by je mělo vzájemné porozumění a spolupráce. Proto liberálové tradičně podporovali politiku volného obchodu, která podporuje hospodářskou nezávislost, i silnější vliv nadnárodních subjektů, jako je OSN a Evropské společenství. Liberální strana ve Velké Británii byla například prvním a nejpříjemnějším obhájcem členství Velké Británie v ES. V žádném případě si však liberálové nepřejí, aby mezinárodní instituce nahradily národní státy či aby nahloďávaly specifické kultury. Uznávají však potřebu těchto institucí, které mají hrát roli prostředníků mezi národními státy, v zájmu posilování míru a prosperity.

Kritici liberálního nacionalismu občas namítali, že tyto ideje jsou naviň a romantické. Liberální nacionalisté vidí pokrokovou a osvobozující stránku nacionalismu a jejich nacionalismus je racionální a tolerantní. Zřejmě však neberou v úvahu stinnou stránku nacionalismu, tj. iracionální kmenové vazby, které „nás“ odlišují od „nich“, kteří jsou cizí a ohrožující. Liberálové pohlížejí na nacionalismus jako na univerzální princip, ale už méně chápou emocionální sílu nacionalismu, která je např. v době války s to přesvědčit jedince, aby zabíjeli nebo umírali pro „svou zemi“ bez ohledu na to, zda bojují za spravedlivou či nespravedlivou věc. Liberální nacionalismus se mýlí, když tvrdí, že národní stát je klíčovým předpokladem politické a mezinárodní harmonie. Omyl Wilsonova nacionalismu tkvěl v přesvědčení, že národy obývají dostatečný a nekoflíktní geografický prostor a že státy by se měly tvořit tak, aby s tímto prostorem splývaly. Ve skutečnosti však ve všech takzvaných „národních státech“ žije řada jazykových, náboženských, etnických a regionálních skupin, z nichž některé se také mohou považovat za „národy“. V roce 1918 žilo například v mladém Československu a v Polsku hodně německy mluvících lidí a samotné Československo vzniklo sloučením dvou velkých etnických skupin, Čechů a Slováků. Jugoslávie, která byla rovněž vytvořena ve Versailles, obsahovala pestrou paletu etnických skupin, Srbů, Chorvatů, Slovinců, Bosňanů, Albánců atd., a mnohé z nich dnes touží po své státnosti. Ideálu politicky jednotného a kulturně homogenního národního státu lze dosáhnout jen politikou násilného vystěhování a nekompromisním zákazem imigrace.

/b/

KONZERVATIVNÍ NACIONALISMUS

Na počátku 19. století považovali konzervativci nacionalismus za radikální a nebezpečnou sílu, ohrožující pořádek a politickou stabilitu. Postupem doby však konzervativní státníci typu Disraeliho, Bismarcka či cara Alexandra III. našli zalíbení v nacionalismu, protože jim sloužil jako spojenec při udržování sociálního zřízení a obraně tradičních institucí. V moderním věku se nacionalismus stal jedním z desatera konzervativní víry. Ve Velké Británii se Margareta Thatcherová pokoušela apelovat na národní citění, když odmítala údajné nahloďávání národní suverenity ze strany „federální Evropy“ i ve své triumfální řeči o falklandské válce v roce 1982. Ronald Reagan se také pokoušel rozdmýchat nacionalismus (rozuměj vlastenecké citění) USA aktivnější zahraniční politikou, která vedla až k invazi do Grenady a k bombardování Libye. George Bush v této politice pokračoval, když vtrhl do Panamy a byl připraven vést v roce 1991 válku v Perském zálivu.

Konzervativní nacionalismus má tendenci se rozvíjet spíše ve stabilizovaných národních státech než tam, kde ještě proces vytváření národního státu nebyl dokončen. Konzervativcům ani tak nezáleží na univerzálním principu sebeurčení jako na příslibu sociální soudržnosti a politického řádu, který je v národněvlasteneckém citění obsažen. Pro konzervativce představuje společnost organismus. Věřící totiž, že národy vznikají přirozenou cestou z touhy lidí žít společně s dalšími lidmi stejných názorů, zvyků a vzhledu. Na lidi pohlížejí jako na nedokonalé bytosti s omezenými schopnostmi, které hledají smysl a jistotu života v rámci „národní komunity“. Základním cílem konzervativního nacionalisty je proto udržení národní jednoty podporováním vlastenectví a „hrdosti na svou zemi“, zejména proti rozvratnické ideji třídní solidarity, kterou hlásají socialisté. Charles de Gaulle, francouzský prezident v letech 1958–1969, uměl zvlášť dovedně využít nacionalismus pro konzervativní cíle. De Gaulle se dovolával národní hrdosti, když vedl svou nezávislou a občas i protiamerickou obrannou a zahraniční politiku, k níž patřilo i vystoupení Francie z vojenské organizace NATO. Zkoušel také obnovit řád a autoritu ve společenském životě a vybudovat silný stát opírající se o větší prezidentské pravomoci. Tato politika pomohla konzervativcům udržet si kontrolu nad Francií od založení Páté republiky v roce 1958 až do zvolení Mitterranda za prezidenta v roce 1981. V jistém ohledu prováděla vláda Thatcherové britskou dobu gaullismu, když

spojila myšlenku národní nezávislosti v rámci Evropy s příslibem silné vlády a pevného vedení.

Konzervativní charakter nacionalismu se udržuje odvolávkami na tradice a dějiny a nacionalismus se tak stává obranou tradičních institucí a tradičního způsobu života. Konzervativní nacionalismus je v podstatě nostalgický, ohlíží se dozadu a vzpomíná na zaslou slávu a vítězství národa. Zřetelně se to projevuje v případě britského, přesněji řečeno anglického nacionalismu, jehož symboly úzce souvisejí s monarchií. Velká Británie je Spojené království, její hymnou je „Bůh ochraňuj královnu“ a královská rodina hraje prominentní roli při oslavě státních (rozuměj národních) svátků, jako je Den příměří,¹ i při významných politických událostech, jako je zahájení zasedání parlamentu. Margaret Thatcherová se pokoušela oživit britskou minulost odvolávkami na „viktoriánské hodnoty“ a líčila život ve Velké Británii 19. století jako „zlatý věk“.

Konzervativní nacionalismus vystupuje do popředí zvláště tehdy, když se pocituje ohrožení národní identity. Otázka přistěhovalectví udržuje tuto formu nacionalismu při životě v mnoha soudobých státech, například ve Velké Británii, ve Francii a v USA. Imigrace španělsky mluvících a zvláště mexických přistěhovačů vedla některé americké konzervativce k úvahám o potřebě ústavní záruky, že angličtina zůstane v Americe hlavním jazykem. Ve Velké Británii musel Enoch Powell v roce 1968 odstoupit ze stínového kabinetu konzervativců, když řekl, že by další přistěhovalectví ze zemí Nového Commonwealthu skončilo rasovými konflikty a násilím. Podobné názory vyjadřoval v roce 1990 bývalý předseda Konzervativní strany Norman Tebbit, který navrhoval, aby přistěhovačci skládali ve Velké Británii zkoušku, které říkal „cricket test“ a při níž by se zjišťovalo, zda přistěhovačci při sportovních utkáních fandí britskému či anglickému mužstvu, nebo mužstvu své rodné země. Konzervativci mají zásadní pochyby o tom, zda mohou být mnohonárodnostní či mnohokulturní státy stabilní, protože jim chybí kulturní a sociální soudržnost, kterou může vytvořit jen silný pocit národní identity. V praxi to ovšem znamená, že by se musela znovu zformulovat či alespoň přeformulovat definice národní identity tak, aby přistěhovalectví buď odrazovala, nebo aby nutila přistěhovačce asimilovat se do kultury hostitelské země. Takový nacionalismus je ovšem povýšenecký, protože se snaží zachovat pocit národní sounáležitosti zužováním samotného pojmu ná-

¹ V západoevropských zemích se oslavuje 11. listopadu jako výročí skončení 1. světové války (pozn. překl.).

rod a protože vede tlustou čarou mezi příslušníky vlastního národa a cizinci.

Třebaže konzervativní politici získali apelováním na národní cítění značný politický kapitál, jejich protivníci čas od času poukazovali na to, že jejich ideje vycházejí z klamných předpokladů. Za prvé proto, že na nacionalismus lze pohlížet jako na jistou formu elitářské manipulace. Obsah pojmu „národ“ vymezují političtí vůdcové, kteří jej mohou využívat ke svým cílům. Je to patrné zejména v dobách války či krizí, kdy emocionální výzvy k plnění vlastenecké povinnosti mobilizují národ k boji za „vlast“. Konzervativní nacionalismus může navíc sloužit k posilování netolerantnosti a slepého fanatismu. Když konzervativci trvají na udržení kulturní čistoty a tradic, líčí někdy přistěhovalce či cizince vůbec jako hrozbu, a tím povzbuzují, či alespoň legitimizují, rasistické a xenofobické obavy.

/c/ NACIONÁLNÍ ŠOVINISMUS

Nacionalismus má v mnoha zemích agresivní a militaristickou pověst, která se diametrálně liší od principiálního učení o národním sebeurčení. Agresivní stránka nacionalismu se projevila v druhé polovině 19. století, kdy se evropské mocnosti pustily do „boje o Afriku“ ve jménu slávy národa a svého „místa na slunci“. Imperialismus druhé poloviny 19. století byl jiný než koloniální expanze minulosti v tom, že měl za zády atmosféru lidového nacionalismu. Prestiž národa se spojovala s velikostí říše a každé vítězství v koloniálních výbojích se oslavovalo veřejnými demonstracemi. Ve Velké Británii se objevilo nové slovo „jingoismus“ (hurávlastenectví), které pojmenovávalo tyto nálady veřejného nadšení pro agresivní nacionalismus a imperiální expanze. Počátkem 20. století rozdělila silící rivalita mezi evropskými mocnostmi kontinent na dva vojenské tábory, tj. na Trojdohodu (Velká Británie, Francie a Rusko) a Trojspolek (Německo, Rakousko a Itálie). Když potom po dlouhotrvajícím vyzbrojování a několika mezinárodních krizích vypukla v srpnu 1914 světová válka, vyvolalo to ve všech velkých evropských městech veřejné veselice a oslavy. Agresivní a expanzionistický nacionalismus dosáhl svého vrcholu v meziválečném období, kdy autoritářské a fašistické režimy v Japonsku, v Itálii a v Německu začaly uskutečňovat politiku imperiální expanze a světovlády, která nakonec vedla až k 2. světové válce.

Od dřívějšího liberálního nacionalismu se tato forma nacionalismu li-

šila právě šovinismem, tj. vírou v nadřazenost nebo převahu vlastního národa. Termín je odvozen od Nicolase Chauvina, francouzského vojáka fanaticky oddaného Napoleonovi. Šovinismus nepovažuje národy za rovnoprávné v jejich právu na sebeurčení, protože některé národy mají údajně takové kvality a rysy, které zdůvodňují jejich nadřazenost nad ostatními. Jasně se tyto ideje projeví v evropském imperialismu, který se zdůvodňoval ideologií rasové a kulturní nadřazenosti. V Evropě 19. století panoval názor, že „bílé“ národy Evropy a Ameriky jsou rozumově i morálně nadřazenější „černým“, „hnědým“ a „žlutým“ národům Afriky a Asie. Evropané vlastně líčili imperialismus jako morální povinnost a koloniální národy jako „břímě bílého muže“. Imperialismus a zvláště křesťanství údajně přinášely méně šťastným a méně vyspělým národům světa plody civilizace.

Specifické formy nacionálního šovinismu se vyvinuly v Rusku a v Německu. V Rusku měly podobu panslavismu, jemuž se někdy říká slovnofilní nacionalismus, který byl zvláště silný koncem 19. a počátkem 20. století. Rusové jsou Slované a mají s dalšími slovanskými národy ve východní a jihovýchodní Evropě jazykové a kulturní vazby. Předpona „pan“ znamená „vše“, a panslavismus tedy vyjadřuje cíl v podobě jednoty Slovanů, kterou Rusové vždy považovali za své historické poslání. Před rokem 1914 dostávaly tyto ideje Rusko do stále hlubšího konfliktu s Rakousko-Uherskem o kontrolu nad Balkánem. Šovinistický charakter panslavismu vyplýval z názoru, že Rusové jsou přirozenými vůdci slovanských národů a že Slované jsou kulturně i duchovně nadřazení národům střední a západní Evropy. Panslavismus byl tedy jak protizápadní, tak protiliberální. Někteří pozorovatelé se obávají, že by oživení ruského nacionalismu v 90. letech našeho století mohlo udržet tyto agresivní a expanzionistické ideje při životě.

Výrazný šovinismus se projevoval i v tradičním německém nacionalismu, který zplodila porážka v napoleonských válkách. Fichte, Jahn a další měli silně kritický vztah k Francii a k ideálům Francouzské revoluce a místo nich stavěli do popředí jedinečnost germánské kultury a jazyka i rasovou čistotu německého lidu. Po sjednocení v roce 1871 nabyl germánský nacionalismus zjevný šovinistický charakter a v Německu vznikly nátlakové skupiny typu Pangermánské ligy a Admirální ligy, které vedly kampaně za těsnější styk s německy mluvícím Rakouskem a za Německou říši a „její místo na slunci“. Pangermanismus byl expanzionistickou a agresivní formou nacionalismu, která konečně předpokládala vytvoření Evropy pod německou nadvládou. Svůj nejvyšší výraz našel germánský šovinismus v nacistických rasových

doktrínách. Nacisté s nadšením převzali expanzionistické cíle pangermanismu, ale zdůvodnili je jazykem biologie, a ne politiky. Podrobněji se touto otázkou zabývá 6. kapitola v souvislosti s rasismem. Němci byli „rasou pánů“, již bylo od přírody dáno, aby vládla světu, zatímco ostatní rasy se považovaly za nižší a podřízené. Po roce 1945 se západní Německo přihlásilo ke zcela jiným národním tradicím a otevřeně se rozešlo s expanzionistickými ideály minulosti. Sjednocení Německa v roce 1990 bylo ovšem doprovázeno růstem aktivity krajně pravicových sil a antisemitických útoků, což u některých pozorovatelů vyvolalo domněnku, že germánský nacionalismus svou minulost ještě nepohřbil.

Nacionální šovinismus se přizívá na pocitu intenzivního, až hysterického národního fanatismu. Vlna vlasteneckých emocí, která se projevuje touhou po agresii, expanzi a válce smetává v takových chvílích racionálního jedince. Takovému intenzivnímu patriotismu se někdy říká integrální nacionalismus, kdy jedinci a nezávislé skupiny ztrácejí svou identitu a rozpouštějí se ve všemocném „národě“, jehož existence a smysl jsou více než život jedince. Takový militantní nacionalismus nezřídka doprovází militarismus. Vojenská sláva a vítězství jsou nejvyšším důkazem národní velikosti a jsou s to vyvolat silné pocity oddanosti k národu. Civilní obyvatelstvo je prakticky zmilitarizováno a nakaženo válečnými hodnotami absolutní věrnosti, úplné oddanosti a vědomého sebeobětování. Když je v sázce čest nebo integrita národa, jsou životy prostých občanů nicotné. Tato emocionální síla se zřetelně projevila v srpnu 1914 a patrně je i základem emocionální síly *džihádu* neboli svaté války u muslimských národů.

Nacionální šovinismus je zvláště přitažlivý pro osamocené a bezmocné lidi, jimž nabízí bezpečnost, sebeúctu a hrdost. Militantní neboli integrální nacionalismus potřebuje silný pocit spolupatřičnosti k určité národnostní skupině. Toto intenzivní nacionalistické cítění často vyvolává „negativní integraci“, tj. líčení jiného národa nebo rasy jako hrozby nebo jako nepřítele. Tváří v tvář nepříteli se národ semkne a získává silný pocit vlastní identity a důležitosti. Nacionální šovinismus se proto živí jasným dělením na „oni“ a „my“. Musejí být „oni“, aby bylo komu se vysmívat a koho nenávidět a aby se podporoval pocit „my“. V politice se nacionální šovinismus obvykle promítá v rasistických ideologiích, které dělí svět na „vnitřní skupinu“ a „vnější skupinu“, přičemž „vnější skupina“ se stává obětí beránkem za všechna příkoří a frustrace „vnitřní skupiny“. Není proto náhodou, že šovinistická politická učení jsou živnou půdou pro rasistické ideje. Jak pro panslavismus, tak pro pangermanismus byl například charakteristický zuřivý antisemitismus.

/d/
ANTIKOLONIALISMUS

Nacionalismus se sice zrodil v Evropě, ale díky imperialismu se stal celosvětovým fenoménem. Kolonialismus přispěl k tomu, že se u afrických a asijských národů vyvinul pocit příslušnosti k národu a touha po „národním osvobození“. Kolonialismus tak dal vzniknout specifické antikoloniální podobě nacionalismu. Antikolonialismus ve 20. století změnil politický zeměpis světa. I když Versailleská konference uplatnila zásadu sebeurčení na Evropu, na jiných kontinentech se pohodlně ignorovala, když byly německé kolonie jednoduše převedeny pod britskou nebo francouzskou správu. Definitivní zhroucení evropských koloniálních říší nastalo až po 2. světové válce. Už během války byla Indii přislíbena nezávislost, která jí byla nakonec poskytnuta až v roce 1947. Čína se sjednotila a dosáhla opravdové nezávislosti až v revoluci v roce 1949 po osmi letech bojů proti japonské okupaci. Po tříleté válce s Nizozemskem byla vyhlášena v roce 1949 Indonéska republika. Vojenský odpor Viet Minhu vedeného Ho Či Minem donutil v roce 1954 Francouze stáhnout své jednotky z Vietnamu. Po jejich odchodu ovšem přišli v roce 1961 Američané a země se konečného osvobození dočkala až po 14 letech války v roce 1975, kdy se sjednotil severní a jižní Vietnam.

Národněosvobozenecké zápasy v jihovýchodní Asii inspirovaly stejné hnutí v Africe, kde působily takové osobnosti, jako Nkrumah v Ghaně, dr. Azikiwe v Nigérii, Julius Nyerere v bývalé Tanganice a Hastings Banda v Njasku, pozdější Malawi. Nově nalezené sebevědomí afrických a asijských zemí se projevilo na Bandungské konferenci v roce 1955, na níž se sešli představitelé 29 zemí, společně odsoudili kolonialismus a přijali zásady politiky nezúčastněnosti třetího světa. Od 50. let se dekolonizace Afriky začala zrychlovat. Nigérie získala nezávislost na Velké Británii v roce 1960 a Alžírsko se osamostatnilo v roce 1962 po dlouhé válce s Francií. Keňa se stala nezávislou zemí v roce 1963, stejně tak jako Tanzanie a Malawi v roce následujícím. Poslední africká kolonie Jihozápadní Afrika získala nezávislost v roce 1990 pod názvem Namibie.

V jistém smyslu s sebou evropští kolonizátoři přinášeli i zárodky vlastní porážky v podobě doktríny nacionalismu. Nelze například přehlédnout, že mnoho vůdců národněosvobozeneckého hnutí vystudovalo na Západě. Nepřekvapuje tedy, že protikolonialistická hnutí někdy formulovala své cíle jazykem liberálního nacionalismu připomínajícím formulace Mazziniho či Woodrowa Wilsona. Mladé africké a asijské země však byly v jiné pozici než nové evropské státy v 19. či na počátku

20. století. Boj za politickou nezávislost byl v očích afrických a asijských národů úzce spojen s vědomím ekonomické zaostalosti a podřízenosti průmyslovým státům Evropy a Severní Ameriky. Antikolonialismus tedy vyjadřuje touhu po „národním osvobození“ jak z hlediska politického, tak z hlediska ekonomického, a to zanechalo svou stopu i na formě nacionalismu praktikovaného ve třetím světě.

Většina vůdců asijských a afrických protikoloniálních hnutí byla přitahována k té či oné formě socialismu počínaje umírněnými a mírumilovnými idejemi Gándhího a Néhrúa až po revoluční marxismus, který přijali Ho Či Min, Che Guevara a Robert Mugabe. Nacionalismus a socialismus jsou na pohled neslučitelná politická učení. Socialisté už tradičně hlásají internacionalismus a považují lidstvo za jednu entitu a tvrdí, že dělení lidstva na národy je dílem „buržoazní ideologie“. Socialisté obvykle vyzývají spíše k třídní solidaritě než k národní jednotě, protože věří, že pracující všech zemí spojují společné ekonomické zájmy. Socialismus měl přesto pro nacionalisty ve třetím světě velkou přitažlivost. Za prvé proto, že socialismus ztělesňuje hodnoty pospolitosti a spolupráce, které jsou zakořeněné i v tradičních předindustriálních společnostech. Ještě důležitější bylo, že socialismus a zejména marxismus poskytovaly analýzu nerovnosti a vykořisťování, s jejíž pomocí bylo možné pochopit kolonialismus a kterou bylo možné použít jako zbraň proti koloniálnímu panství. Marxismus postavil do popředí třídní boj mezi „vládnoucí třídou“ vlastníků na straně jedné a utiskovanou a vykořisťovanou dělnickou třídou na straně druhé. Hlásal i revoluční svržení třídního zřízení v „proletářské revoluci“. Tyto ideje uplatnil Lenin ve svém díle *Imperialismus jako nejvyšší stadium kapitalismu* (1916) i na vztahy mezi státy. Lenin tvrdil, že imperialismus je v podstatě ekonomická kategorie, tj. jde o honbu kapitalistických zemí za ziskem a investičními příležitostmi, levnou pracovní silou, surovinami a odbytišti. Nacionalisté třetího světa aplikovali marxistickou analýzu na vztahy mezi kolonialistickými mocnostmi a kolonizovanými národy. Z třídního boje se stal protikoloniální boj proti vykořisťování a útlaku. Svržení koloniální nadvlády tedy znamenalo nejen politickou nezávislost, ale i sociální revoluci s perspektivou politické a ekonomické emancipace.

Některé režimy v třetím světě otevřeně převzaly marxisticko-leninské principy a přizpůsobily je svým konkrétním potřebám. Po získání nezávislosti přešly země jako Čína, severní Korea, Vietnam a Kambodža rychle k zabavení zahraničního majetku a k znárodnění ekonomických zdrojů. Vytvořily státy s jednou stranou a s centrálně plánovanými ekonomikami podle sovětského vzoru. Robert Mugabe v Zimbabwe byl při

aplikaci marxismu-leninismu pragmatičtější. Po vyhlášení nezávislosti v roce 1980 zřídilo Zimbabwe smíšenou ekonomiku ve snaze udržet si bělošské odborníky a kapitál a pro prvních deset let přijalo ústavu založenou na parlamentní demokracii západního typu. Jiné země Afriky a Středního východu si vypracovaly méně ideologickou formu nacionalistického socialismu. Patrné to bylo v takových zemích, jako je Alžírsko, Libye, Zambie, Irák a Jižní Jemen, kde vznikly státy s jednou stranou vedenou silným „charismatickým“ vůdcem typu Kaddáfího v Libyi a Saddáma Husajna v Iráku. Socialismus vyhlášený v těchto zemích má obvykle podobu výzvy k naplňování společného národního zájmu na poli hospodářského nebo sociálního rozvoje.

Antikolonialismus byl vzpourou proti moci a vlivu Západu, a proto mu ke svému vyjádření nestačil jazyk liberalismu a socialismu půjčený od Západu. V některých případech byly západní ideje přizpůsobeny a změněny k nepoznání, např. v případě tzv. „afrického socialismu“, který se budoval v Tanzanii, v Zimbabwe a v Angole. Africký socialismus nemá ani podobu státního socialismu sovětského typu, ani podobu západní sociální demokracie, ale spíše je založen na hodnotách tradiční komunity a na snaze podřídit rozbiječské kmenové spory vyšší potřebě ekonomického rozvoje. Země třetího světa vyjádřily svůj nacionalismus i ve ve snaze formulovat specifickou platformu třetího světa odlišnou od názorů kapitalistického „prvního světa“ a komunistického „druháho světa“. Pokusila se o to Bandungská konference a Hnutí nezúčastněných. V „ideologii“ třetího světa se promítá ostré odmítání imperialismu i společná touha zemí s koloniální minulostí po hospodářském rozvoji. Tak jako bledly vzpomínky na kolonialismus a na jejich místo přicházely kulturní a politické rozdíly mezi rozvojovými zeměmi, tak ovšem se oslabovaly i jejich vzájemné svazky.

Radikálnější formy nacionalismu třetího světa vznikly pod vlivem odmítání západních idejí a kultury, což neznamenal pouze pokus o zachování nezávislosti na nich. Jestliže se na Západ pohlíží jako na zdroj útlaku a vykořisťování, musí antikolonialismus hledat protizápadní a nejenom západní tón. Zčásti se jedná i o reakci proti nadvládě západní a především americké kultury a hospodářské moci v rozvojovém světě. Spojené státy nebyly přítelem politické kolonizace, ale v jejich vlivu se promítá celosvětová převaha americké ekonomiky v oblasti investic, vytváření pracovních míst a dodávek širokého sortimentu západního spotřebního zboží. S takovým neokolonialismem se sice bojovalo daleko hůře, protože nemá neskrývaně politickou podobu, i když i on vyvolával ostrý odpor. Během iránské revoluce nazval ajatolláh Chomejní USA

„Velkým satanem“. Antiamerikanismus byl hlavním rysem iránské politiky od revoluce v roce 1979 a podstatnou roli s hrával i v Libyi za Kaddáfího i v Iráku Saddáma Husajna, zejména po okupaci Kuvajtu v roce 1990. Současně s obecným odmítáním Západu nebo s konkrétním odmítáním USA se tyto formy nacionalismu ohlížely po nezápadních filozofiích a idejích. Specifický charakter a novou sílu získal nacionalismus třetího světa z rostoucího významu náboženství a zejména islámu.

/4/

ISLÁM A POLITIKA

Náboženství je už tradičně významnou součástí národní identity a občas i jejím hlavním charakteristickým rysem. Obyvatelstvo Severního Irsku je rozděleno na soupeřící protestantské a katolické nacionalisty. Na Srí Lance je konflikt mezi křesťanskými Tamily a většinou buddhistického obyvatelstva. Stejně tak byl před rokem 1947 rozdělen indický subkontinent na převážně hinduistickou Indii a muslimský Pákistán. Náboženství sice dalo komunitám pocit národní identity, ale ukazuje se, že v současném světě jeho vliv upadá. Šíření západního vlivu s sebou neslo i sekularizaci a tradiční náboženské hodnoty byly postupně vytlačovány jinými hodnotami, jako je materiální bohatství a politické svobody. Nicméně v druhé polovině 20. století je patrné obrození náboženské víry a opětovný vzestup jejího politického vlivu.

Zmrtvýchvstání náboženství je zřejmě reakcí na tzv. bezduchý materialismus světské kultury. V mnoha případech to vedlo k růstu náboženského fundamentalismu, tj. k návratu k původním náboženským principům, které všeobecně podporovala i víra v doslovnou pravdivost náboženských textů. Fundamentalistickou víru charakterizuje jistota a intenzita víry, které se obvykle neomezují jen na sféru osobní morálky a bohoslužeb. Jestliže se na náboženství pohlíží jako na „odhalenou pravdu“, pak se jeho mravní principy musejí uplatňovat i na hospodářský a politický život stejně jako na osobní chování. Ve Spojených státech se to projevilo vznikem Křesťanské nové pravice, která hlásá návrat k tradičním rodinným hodnotám a která vedla kampaně proti umělému přerušování těhotenství a za obnovení modliteb v amerických školách. Křesťanská nová pravice je spojována se jménem Ronalda Reagana a v roce 1988 navrhla za republikány nového prezidentského kandidáta

Pata Robinsona. V Izraeli už dlouho reprezentuje fundamentalismus několik malých náboženských stran, jejichž pojetí židovské domoviny spočívá na odvolávkách na Starý zákon. Byl to však islám, který vystoupil jako politicky nejvýznamnější ze všech světových náboženství a který zplodil silné politické hnutí i nové formy politické organizace.

/a/ POLITICKÝ ISLÁM

Islám je druhé největší a nejrychleji rostoucí náboženství na světě. V islám dnes věří přes 750 milionů muslimů ve více než 70 zemích. Geograficky se síla islámu koncentruje do Asie a do Afriky; mimochodem, podle odhadů bude brzy více než polovina afrického obyvatelstva muslimská. Islám se ovšem rozšířil i do Evropy a do dalších částí světa. Z 285 milionů obyvatel bývalého Sovětského svazu je 20 procent muslimů a islám se stal druhým největším náboženstvím ve Velké Británii, kde se k němu hlásí přes jeden a půl milionů osob.

Islám však nikdy nebyl a není pouze „náboženstvím“. Je to spíše způsob života, protože obsahuje příkazy o morálním, politickém a ekonomickém chování jedinců a národů. „Islámský způsob života“ je založen jednak na učení proroka Mohameda, tak jak je popsáno v Koránu a které muslimové považují za Bohem odhalenou pravdu, a jednak na sunna neboli „prošlapané cestě“, což jsou tradiční zvyky, které dodržují zbožní muslimové a které údajně vycházejí z osobního prorokova života. V rámci islámu existují dvě hlavní sekty, které vznikly padesát let po smrti Mohameda v roce 632. V sektě sunnitů je většina muslimů, zatímco v sektě šiitů je pouze desetina muslimského světa.

Celými dějinami islámu se táhnou střety mezi vírou a politikou, tj. mezi islámskými vůdci, kteří se při uplatňování islámských principů v politickém životě chovali pružně a světsky, na jedné straně a fundamentalisty, kteří věří v přísné dodržování principů a životního stylu proroka. Fundamentalismus v islámu neznamená víru v doslovnou pravdu Koránu, protože v to věří všichni muslimové a v tomto smyslu jsou fundamentalisty všichni muslimové. Znamená to silnou a militantní víru v islámské učení jako v řídicí zásady sociálního života a politiky a stejně tak osobní morálky. Islámští fundamentalisté usilují o prvotnost náboženství před politikou. V praxi to znamená „islámský stát“, tj. teokracii, kde vládne spíše duchovní než světská autorita a kde se uplatňuje šari'a, tj. božské islámské právo založené na zásadách z Koránu. Šari'a stanoví

kodeks zbožného a počestného chování pro muže a ženy i s příslušnými tresty za jeho porušení. Tak jako jiná náboženství, i islám obsahuje doktríny a názory, které mohou zdůvodnit celou řadu politických cílů. Zejména to platí o ekonomických idejích islámu. Korán například podporuje institut soukromého vlastnictví, které je podle některých základem kapitalismu. Zároveň zakazuje lichvu a spekulaci, což podle dalších naznačuje sklon k socialismu.

Oživení islámského fundamentalismu začalo v 20. století založením Muslimského bratrství v Egyptě v roce 1928. I když Egypt získal formální nezávislost na Velké Británii v roce 1922 a jeho úplná nezávislost byla uznána v roce 1936, Velká Británie si v této zemi zachovala silnou ekonomickou a vojenskou přítomnost. Bratrství založil Hassan al Banna s cílem znovu oživit podle něj zkaženou islámskou víru a poskytnout věřícím politickou platformu, tj. islámskou stranu. Bratrství usilovalo o islámskou vládu jako o alternativu kapitalistické i socialistické cesty rozvoje. Tato vláda by transformovala sociální systém uplatněním islámských zásad na hospodářský a politický život i na osobní morálku. Tento proces duchovní očisty by zahrnul i definitivní osvobození Egypta zpod cizí kontroly a nakonec i osvobození a sjednocení všech islámských národů. Bratrství se rozšířilo do Jordánska, Súdánu a Sýrie, kde založilo své odnože s mešitami, školami, mládežnickými kluby a podniky. Staralo se o tělesnou a vojenskou přípravu mladých lidí na nadcházející *džihád* neboli svatou válku, v níž muslimové dosáhnou svých cílů.

Politická přitažlivost islámu tkví v tom, že na rozdíl od liberalismu, socialismu a konvenčních forem nacionalismu nebyl dědictvím Západu. Touha po nezávislosti byla chápána tak, že do ní patří i duchovní očista, jelikož kolonizované národy potřebovaly znovu získat sebeúctu a očistit se od západních idejí a vlivů. Kázáním návratu k tradičním institucím a principům tlumočili islámští fundamentalisté silné přání osvobodit se politicky i kulturně od Západu a dosáhnout toho za vlastních podmínek. Bylo to patrné i ze skutečnosti, že Muslimské bratrství bylo založeno v Ismaíliji v době, kdy se tam nacházelo ústředí Společnosti Suezského průplavu i významná vojenská základna britské armády. Další arabské země, do nichž pronikly fundamentalistické ideje, byly také pod britskou nebo francouzskou správou.

Fundamentalismus nicméně stále zůstával na okraji arabské politické scény, zatímco se vedoucí arabští představitelé ohlíželi po Západě, nebo začali po nástupu Gamála Násira v Egyptě podporovat tu či onu formu arabského socialismu. Násir znárodnil v roce 1956 Suezský průplav, a když vydržel vojenskou intervenci Velké Británie, Francie a Izraele,

stal se neotřesitelným vůdcem arabského světa. Násirův socialismus jej povzbudil k navázání těsných diplomatických vztahů se Sovětským svazem a k potlačení Muslimského bratrství. Egyptská porážka v arabsko-izraelské válce v roce 1967 však ideje arabského socialismu značně zdiskreditovala a poskytla příležitost k růstu fundamentalistického hnutí. Navzdory ukončení koloniální správy si byly země Středního východu a severní Afriky bezprostředně vědomy své pokračující ekonomické závislosti na Západu nebo na Sovětském svazu i své politické neschopnosti, jejímž symbolem byla existence státu Izrael. Za takových okolností vzal na sebe oživený nacionalismus znovu podobu islámského fundamentalismu. V 70. letech vyrašily fundamentalistické skupiny ve většině islámských zemí a získávaly si stále větší podporu mezi mladými a politicky angažovanými lidmi.

Ohniskem tohoto procesu se stal Írán, kde lidová revoluce v roce 1979 vynesla k moci ajatolláha Chomejního, a po ní se Írán stal první zemí, která se prohlásila za „islámskou republiku“. Íránský příklad oduševnil fundamentalistické skupiny v mnoha částech světa. V roce 1981 zavraždilo Muslimské bratrství egyptského prezidenta Assada a pod rostoucím tlakem fundamentalistů zavedli vůdcové několika islámských zemí právo *šarí'a*, mezi nimi například generál Ziaul Hak v Pákistánu a generál Nímejri v Súdánu. Fundamentalismus byl velice silný v Libanonu zmítaném v občanské válce křesťanů a muslimů a částečně okupovaném na jihu Izraelem a na severu Sýrii. Pod kontrolu fundamentalistických skupin (např. Íránem podporovaná *Shia Hezbollah* neboli „Děti Boha“) se dostaly i některé čtvrtě Bejrútu a tyto skupiny uskutečnily i řadu únosů západních rukojmích, jimž se dostalo široké publicity. Islám se stal i významným prvkem války v Perském zálivu v roce 1991. Saddám Husajn se v mnoha směrech opozdil a nezajistil si pro sebe politický potenciál islámského fundamentalismu. Saddámovo Baasistické hnutí totiž hlásalo ideologii, která byla směsí socialismu a panarabského nacionalismu a která se inspirovala příkladem Násira. Vyvoláním války proti Íránu v roce 1980 se Saddám pokusil zničit radikální islámský fundamentalismus a zajistit si podporu jak od Západu, tak od konzervativních států v Perském zálivu. V předvečer války v Perském zálivu se Saddám otevřeně přihlásil k islámským principům a vyhlásil, že nadcházející válka bude svatou válkou mezi „pravověrnými“ a „bezvěrci“. Na iráckou zástavu byla napsána slova „Bůh je veliký“ a heslo Baasistické strany se změnilo na „Věřící energicky vpřed“. Mnoho lidí vidělo v pokusu Saddáma vykreslit sama sebe jako vojenského, politického a duchovního imáma muslimského světa jen pragmatický oportunistus.

Válka samotná nicméně vyvolala protizápadní demonstrace v Jordánsku, v Alžírsku a v Súdánu a posilila v této oblasti fundamentalistické hnutí.

Vliv islámu jako politické síly roste i v západních zemích. Projevil se už v roce 1929, kdy v Americe vznikla organizace Černých muslimů, z níž se v 60. letech pod vedením Malcolma X. stalo radikální hnutí Černá moc. V nedávné době byl ukázkou vlivu islámu spor ohledně vydání *Satanských veršů* Salmana Rushdieho. Muslimové ve Velké Británii i jinde vedli kampaň za zákaz knihy, kterou považovali za urážku proroka a islámských principů. V roce 1988 vydal Chomejní *fatwa*, tedy církevní příkaz, v němž odsoudil Rushdieho k smrti. Rushdieho aféra ukazuje na potenciál růstu fundamentalistických idejí v kulturách, které jsou pojímány jako netolerantní a necitlivé k rasovým menšinám, což je např. případ britské kultury. Zároveň to zvyrazňuje i propast, která se vytvořila mezi hodnotami islámského fundamentalismu a hodnotami západní liberální demokracie.

/b/

ŠÍTSKÝ

FUNDAMENTALISMUS

Írán se stal symbolem znovuoživení politického islámu a fundamentalistické skupiny v Libanonu, v Pákistánu a ve Velké Británii vzhlížely k Íránu jako k duchovnímu a politickému vůdci. Íránské obyvatelstvo pochází většinou ze šíitské sekty. Rozdělení islámu na dvě sekty je politicky důležité, protože jejich nálady a politické aspirace se už tradičně liší. Rozkol nastal v otázce nástupnictví po prorokovi Mohamedovi. Sunnitě věří, že jen první čtyři kalifové („Správně vedení kalifové“), kteří byli nástupci Mohameda, tlumočí moudrost boží. Poslední z nich Ali byl prorokovým bratrancem a sunnitě říkají, že následnictví po Alim je třeba stanovit dohodou mezi *ulamá* neboli výtečnými duchovními. Takto vybraného vůdce ovšem už nelze brát jako božského, rozuměj neomylného. Šíité se naopak domnívají, že moudrost boží tlumočili dále potomci Aliho a Fatimy, což byla jedna z prorokových dcer. Šíité proto tvrdí, že všichni imámové neboli náboženští vůdci byli bez poskrvny a neomylní, a měli tedy absolutní náboženskou a politickou autoritu.

Sunnité mají sklon posuzovat dějiny islámu jako postupný odchod od ideální pospolitosti, jak existovala za života Mohameda a jeho čtyř bezprostředních nástupců. Šíité ovšem věří, že božské vedení je neustále přítomno v učení neomylného imáma nebo že se moudrost boží na světě

znovu objeví s příchodem „skrytého imáma“ nebo s příchodem vůdce Mahdího, jehož bude přímo řídit Bůh. Šiité posuzují dějiny tak, že směřují k ideální pospolitosti, a ne naopak. Ideje obrody a blízké spásy dali šiitské sektě mesiášský a emocionální charakter, který střízlivější sunnité nemají. Náboženské postoje šiitů a sunnitů se také liší. Šiité věří, že se jedinec může zbavit hanby hříchu, když zažije utrpení a když bude vést zbožný a prostý život. Vyhledky na duchovní spásu daly šiitské sektě její charakteristickou intenzitu a emocionální sílu. Když se takové náboženské nadšení zapřáhne do služeb politických cílů, vytvoří se prudká oddanost a zaujatost. Šiité jsou tradičně političtější než sunnité. Šiitská sekta je přítelevější pro chudé a potupené, pro něž příchod moudrosti boží na svět představuje očištění společnosti, odstranění nespravedlnosti a osvobození z útisku.

Přestože byl Írán, jemuž se do roku 1935 říkalo Persie, suverénním státem od 15. století, ve století dvacátém se dostával pod stále silnější vliv cizích zemí, které dychtily po jeho ropných zásobách. S íránskou politikou manipulovala nejdříve Velká Británie a poté USA, aby si zajistily své investice. Za šáha Razakchána a po roce 1941 za jeho syna šáha Rezy Pahláviho se země vydala na cestu modernizace v úzké spolupráci se západními ropnými společnostmi. V 70. letech zažil Írán dramatické oživení fundamentalismu, který vznikl jako reakce na materialismus a světskou kulturu podporovanou šáhem a na pokračující nadvládu západních a zejména amerických zájmů v zemi. Hnutí se semklo kolem exilového náboženského vůdce ajatolláha Chomejního, který koordinoval odpor proti šáhovi ze svého pařížského sídla. Vlna lidových demonstrací v roce 1979 donutila šáha k útěku ze země a otevřela Chomejnímu cestu k návratu. Írán byl prohlášen za islámskou republiku a moc se soustředila do rukou Íránské revoluční rady složené z patnácti vyšších duchovních v čele se samotným Chomejním. Všechny zákony přijaté Islámským konzultativním shromážděním zvoleným v přímých volbách musely být ratifikovány Radou pro ochranu ústavy, kde zasedalo šest náboženských a šest světských právníků, aby se zajistilo, že neodporují islámským principům.

V praxi se Írán stal absolutistickou teokracií pod nezpochybnitelným vedením Chomejního. V zemi byl citelný ostrý náboženský nacionalismus, který se promítl v lidové antipatii k „Velkému satanovi“ (rozuměj USA) a v uplatňování přísných islámských zásad na společenský a politický život. V roce 1981 bylo například pro všechny ženy v Íránu (muslimské i nemuslimské) zavedeno povinné nošení šátků na hlavu a *hejadů*, volných splývavých šatů. Byl zrušen zákaz polygamie, zakázána

byla antikoncepce, nevěra se trestala veřejným kamenováním nebo porovou a za homosexualitu byl zaveden trest smrti. Íránská politika a společnost byly kompletně „islamizovány“ a hlavním politickým fórem se staly páteční modlitby v Teheránu, kde se vyhlášovala oficiální politika vlády. Náboženský nacionalismus zplozený „islámskou revolucí“ se znovu vzdmul, když na Írán v roce 1980 zaútočil Irák. Lidový odpor organizovaly Islámské revoluční gardy, které verbovaly do armády dobrovolníky, mnohokrát ještě chlapce, a oduševňovaly je k boji působivou kombinací patriotismu a náboženské oddanosti. Říkali, že Irák napadl nejen Írán, ale i „vládu Boha“, a tedy samotný islám.

Náhle ukončení íránsko-irácké války v roce 1988 a úmrtí ajatolláha Chomejního v roce následujícím uvolnily v Íránu prostor pro umírněnější síly. Íránská ekonomika byla devastována osmiletou válkou, nedostatečným zahraničním obchodem a chybějícími investicemi. Hospodářské oživení nebylo možné bez ukončení diplomatické izolace Íránu a bez obnovení styků s industriálním Západem. Postupný vzestup Hassemi Rafsandžániho, předsedy íránského parlamentu (Islámského konzultativního shromáždění), a jeho volba za prezidenta v roce 1989 byly znamením obratu k pragmatičtější a méně ideologické politice země. Rafsandžáni byl kdysi šáhovým vězňem a nepřál si zrušení principů islámské republiky, ovšem postupně přecházel k obnovení diplomatických a hospodářských vztahů se Západem.

Íránská revoluce demonstruje pozoruhodnou politickou sílu islámu obecně a šiitského fundamentalismu konkrétně. Výrazně změnila politickou rovnováhu v severní Africe a na celém Středním východě. Politický islám dnes představuje hlavní alternativu a významnou hrozbu po západní ideologii v mnoha částech světa. Pokračování revolučního nadšení v samotném Íránu však bylo úzce svázáno s patriotickou válkou proti iráckému agresoru a s mesiášským osobním vlivem Chomejního. Jakmile tyto faktory přestaly působit, začal si Írán postupně uvědomovat, že výlučný a militantní nacionalismus je nefunkční ve světě rostoucí vzájemné závislosti.

FAŠISMUS

I/ ÚVOD

V politických diskuzích se slova „fašismus“ a „fašista“ často používají nepřesně, pejorativně a obyčejně jen jako univerzální politická nadávka. Všeobecně se například používají pojmy „fašista“ a „diktátor“, jako kdyby to byla synonyma, a myslí se jimi každý, kdo má nebo vyjadřuje netolerantní či neliberální názory. Fašismus ovšem není jen represe. Teoretici fašismu se nechali inspirovat konkrétními teoriemi a hodnotami a fašistické režimy v 20. a 30 letech tohoto století vytvořily historicky nové formy politické vlády. Slovo fašismus je odvozeno od „fascēs“, svazku prutů, které se nosily ve starém Římě před konzuly na znak jejich autority. Ještě v 90. letech 19. století se slovem „fascio“ označovaly politické skupiny, obvykle revoluční socialisté. Až Mussolini však začal používat tento termín k pojmenování polovojenských ozbrojených jednotek, které zformoval během 1. světové války a po ní, a slovo „fascismo“ získalo jednoznačný ideologický význam.

Zatímco liberalismus, konzervatismus a socialismus pocházejí z 19. století, fašismus je dítětem 20. století, konkrétněji výplodem doby mezi dvěma světovými válkami. I když vznik fašistických idejí se datuje do 19. století, soudržnou ideologii z nich udělala až 1. světová válka a zejména silný koktejl války a revoluce. Nejvýrazněji se fašismus projevil v Itálii a v Německu. V Itálii vznikla Fašistická strana v roce 1919, její vůdce Benito Mussolini byl v roce 1922 jmenován za premiéra vlády a v roce 1926 vznikl fašistický stát jedné strany. Německá nacionálně-socialistická dělnická strana, známá pod jménem nacistická strana, byla také založena v roce 1919 a pod vedením Adolfa Hitlera převzala styl Mussoliniho fašistů. Hitler se stal německým kancléřem v roce 1933 a za rok a něco se mu podařilo přeměnit Německo v nacistickou diktaturu. Ve stejné době se zhroutily nebo byly svrženy demokratické režimy

v mnoha evropských zemích a na jejich místo se v nejednom případě dostaly pravicové, autoritativní a otevřeně fašistické režimy. Nacionalistický převrat zavedl diktaturu v Litvě v roce 1926 a Estonsko s Lotyšskem ji následovalo v roce 1934. Československo zůstalo v roce 1938 jediným demokratickým státem ve východní a střední Evropě, protože Maďarsko a Rumunsko kráčely po cestě fašismu a spolupráce s nacistickým Německem. V Portugalsku vznikla diktatura za Salazara v roce 1928 a ve Španělsku vedlo vítězství nacionalistů v občanské válce v letech 1936 až 1939 k Frankově diktatuře. Režimy s fašistickými prvky vznikly i mimo Evropu, jmenovitě v císařském Japonsku ve 30. letech a v Argentině za Perona v roce 1945–1955.

Otázky původu a významu fašismu vzbudily zájem a často i vášnivé spory historiků. Vznik fašismu zřejmě nelze přičíst na vrub jedinému faktoru, protože fašismus vyplynul ze složité souhry historických sil v meziválečném období. Za prvé, demokratické vlády byly ustaveny v mnoha částech Evropy jen docela nedávno a demokratické politické hodnoty ještě nestačily zaujmout místo starých autokratických hodnot. Demokratické vlády byly navíc koalicemi různých kruhů a stran, a když narazily na ekonomické či politické krize, ukázaly se slabými a nestabilními. Za takových okolností byla přitažlivá vláda silné osobní ruky. Za druhé, evropská společnost se v průběhu industrializace od základu změnila. V nejistotě se ocitla zejména nižší střední třída majitelů malých obchodů, malých podnikatelů, soukromých maloročníků a řemeslníků, kteří byli z jedné strany pod tlakem rostoucí moci velkoburžoazie a z druhé strany sílících odborů. Fašistická hnutí rekrutovala své členy a podporu většinou právě z tohoto nižšího středního stavu. V jistém smyslu byl fašismus „vzpourou maloburžoazie“, což vysvětluje i nepřátelství fašismu ke kapitalismu i ke komunismu. Za třetí, období po 1. světové válce bylo silně ovlivněno Říjnovou revolucí a obavami majetných tříd, že se sociální revoluce rozšíří do celé Evropy. Fašistické skupiny nepochybně čerpaly finanční i politickou podporu od podnikatelských kruhů. Marxističtí historici proto interpretují fašismus jako formu kontrarevoluce, jako snahu buržoazie udržet moc tím, že podpoří fašistické diktátory. Za čtvrté, světová ekonomická krize v 30. letech zasadila již beztoho křehkým demokraciím ránu z milosti. Rostoucí nezaměstnanost a bankroty vytvořily atmosféru krize a pesimismu, kterou dokázali využít političtí extremisté a demagogové. A nakonec, 1. světová válka nevyřešila mezinárodní spory a nepřátelství a nechala po sobě hořké dědictví frustrovaného nacionalismu a touhy po odplatě. Nacionalistické tendence byly nejsilnější u poražených „chudých“ národů

(např. u Němců) nebo v zemích, které byly hluboce roztrpčeny podmínkami Versailleského míru (jako v případě Itálie a Japonska). Kromě toho samotná válečná zkušenost zplodila zvláště militantní formu nacionalismu prosycenou militaristickými hodnotami.

Fašistické režimy nesvrhlo lidové povstání ani protesty, nýbrž porážka v 2. světové válce. Po roce 1945 dosahovala fašistická hnutí jen marginálních úspěchů, což některé pozorovatele vedlo k závěru, že fašismus byl jen specificky meziválečným jevem, který vznikl díky jedinečné kombinaci historických podmínek, charakteristických jen pro toto období. Jiní však považují fašismus za všudypřítomné nebezpečí a jeho kořeny nacházejí v psychologii člověka neboli, jak to nazval Erich Fromm, ve „strachu ze svobody“. Moderní civilizace přinesla větší osobní svobodu, ale současně i riziko osamocení, izolace a nejistoty. V dobách krize mohou proto jednotlivci utíkat od svobody a hledat bezpečnost u všemocného vůdce nebo totalitního státu. Politická nestabilita nebo ekonomická krize je tedy schopna vytvořit takové podmínky, v nichž by se fašismus mohl obrodit. Po pádu komunistických režimů byly například vyjadřovány obavy z možného růstu neofašismu v některých částech východní Evropy. Ekonomická zaostalost, politická nestabilita a národnostní neshody byly živnou půdou fašismu v minulosti, a bylo by proto nebezpečné podceňovat možnost zmrtvýchvstání fašismu v budoucnosti.

/2/ V JEDNOTĚ JE SÍLA

Fašismus vybočuje z řady ostatních politických učení a ideologií v tom smyslu, že to byla vzpoura proti idejím a hodnotám, které dominovaly v politice od dob Francouzské revoluce. Nacisté v Německu prohlašovali, že „rok 1789 je zrušen“. Ve fašistické ideologii převažují negativní rysy nad pozitivními. Fašismus byl antiracionální, antiliberalní, antikapitalistický, antiburžoazní a antikomunistický. Nebyl však pouhou negací uznávaných idejí a principů. Představuje stinnou stránku západního politického myšlení, jehož ústřední a nepomíjející hodnoty nebyly odhozeny, ale spíše změněny a převráceny na hlavu. Pro fašisty například „svoboda“ znamenala absolutní podřízení, mezi demokracií a diktaturou bylo položeno rovnítko a pokrok měl význam permanentního boje a války.

Na rozdíl od jiných ideologií se fašismu nedostává racionální a soudržné filozofie. Fašisté obecně si nelibovali v abstraktních idejích a raději vyznávali činy, akce, což se projevilo např. v Mussoliniho heslech „Konej a nediskutuj“ a „Pasivita je smrt“. Fašismus byl hnutím více než čímkoli jiným a jeho přední ideologové Hitler a Mussolini byli v podstatě propagandisté, kteří se o ideje a teorie zajímali jen do té míry, pokud byly schopny vyvolat emocionální reakce a probudit masy k činům. Hitler sám říkal svým idejím raději *Weltanschauung* neboli světonázor než systematická ideologie. V tomto smyslu se jeho světonázor skládal z rozsáhlého a téměř religiozního souboru přístupů, které vyžadovaly spíše oddanost a víru než racionální analýzu a diskuzi.

Ve svém jádru byl fašismus revoluční, ovšem jeho revoluce měla jen málo co společného s tím, jak se toto slovo obvykle chápe. Fašisté nehlásali sociální revoluci a nevěřili v ni a jejich názory na ekonomický život byly vágní a často nedůsledné. Fašismus byl spíše revolucí ducha, revolucí lidského vědomí a jeho cílem bylo vytvoření nového typu člověka, který byl označován zásadně v mužském rodu jako „Nový muž“ a „Fašistický muž“. Měl to být hrdina motivovaný povinnostmi, ctí a sebeobětováním, ochotný rozpustit svou osobnost v sociálním celku, a bude-li to nezbytné, zemřít pro slávu svého národa a rasy. Jako takový byl fašismus antitezí liberalismu, protože zatímco liberálové hlásali primárnost jedince, fašisté chtěli jedince úplně vymazat a zavést vládu komunity nebo sociální skupiny. Právě tato perspektiva sociální soudržnosti neboli, jak slibovali nacisté, „v jednotě je síla“, přitahovala k fašismu lidové masy v dobách krize a společenského rozvratu.

/a/ ANTIRACIONALISMUS

Zdůrazňování akce a hnutí odráží ve fašismu odmítání lidského rozumu a duševního života obecně. Konvenční politické ideje vycházely z víry v racionalismus, například liberálové i socialisté věřili, že svět lze poznat a změnit racionální analýzou. V druhé polovině 19. století však myslitelé začali pochybovat o možnostech lidského rozumu a poukazovali na další a snad ještě mocnější instinkty a pohnutky. Německý filozof Nietzsche například psal, že lidé jsou motivováni silnými emocemi, svou „vůli“ spíše než racionálním myšlením (rozumem), a zvláště „vůli vládnout“. Sigmund Freud také osvětlil, do jaké míry je chování člověka ří-

zeno neracionálními vášněmi neboli v jeho slovníku *libidem*, tj. touhou po sexuálním uspokojení.

Jedním z prvních, kdo uplatnil antiracionalismus v politice, byl francouzský syndikalista Georges Sorel. Ve svých *Úvahách o násilí* (1908) vyzdvihl význam „politických mýtů“, které nejsou jen pasivním popisem politické reality, nýbrž „výrazem vůle“, která vyvolává emoce a akce. Sorel se například domníval, že revoluční potenciál proletariátu může z jeho dřimot vzbudit „mýtus generální stávký“, což je mnohem mocnější síla než stohy racionálních analýz a debat. Fašismus představuje podobnou „politiku vůle“. Myšlenkovým životem se pohrdá jako méněcenným, protože je chladný, suchý a nudný. Fašismus se obrací k duši, k emocím a k instinktům. Jeho ideje jsou sice málo koherentní a precizní, ale snaží se předložit mýtickou výzvu. Fašismus však není ryzím iracionalismem. Pro fašismus není ani tak specifické jeho působení na iracionální pohnutky a emoce jako spíše specifický soubor názorů a hodnot, s jejichž pomocí se pokouší vyvolat politickou aktivitu.

/b/
BOJ

Ideje, které Charles Darwin rozpracoval ve své práci *O původu druhů* (1859), měly silný vliv nejen na přírodní vědy, ale na konci 19. století i na společenské a politické vědy a myšlení. Představu druhů vyvíjejících se v procesu „přirozeného výběru“ rozpracoval Herbert Spencer do ideje „přežití nejvhodnějších“, tj. do názoru, že v soutěži jedinců uspějí usilovní a nadaní a neuspějí líní a neschopní. Představa, že lidský život je založen na soutěži neboli boji byla zvláště přitažlivá v dobách intenzivních mezinárodních sporů, které nakonec vedly v roce 1914 až k válce. Sociální darwinismus měl na fašismus značný vliv především proto, že fašisté považovali boj za přirozenou a nezbytnou podmínku společenského i mezinárodního života. Jen soutěž a konflikt může zaručit vývoj lidstva a zajistit blahobyt lepším a silnějším. Tak jako to řekl Hitler německým důstojnickým kadetům v roce 1944: „Vítězství patří silným a slabí musejí ke zdi.“ Jestliže je prubířským kamenem lidské existence soutěž a boj, pak je nejvyšší zkouškou válka, kterou Hitler nazýval „nezměnitelným zákonem života“. Fašismus je zřejmě jedinou politickou ideologií, která považuje válku za dobro samo o sobě, což se odrazilo v Mussoliniho názoru, že „válka je pro muže totéž co mateřství pro ženy“.

Darwinovo učení vybavilo fašismus i specifickým souborem politických hodnot, které kladou na jednu rovinu „dobro“ a sílu i „zlo“ a slabost. Když se glorifikuje vítězství silných, uctívají se moc a síla kvůli jim samotným, jako samoučel. Slabostí se opovrhuje a likvidace slabých a nepřipravených je vítána. Musejí být totiž obětováni pro obecné dobro a blaho, stejně tak jako přežití některého druhu je důležitější než život jeho jednoho člena. Fašismus se proto staví proti těm morálním hodnotám, které už tradičně vyznává humanismus a náboženství, zejména proti soucitu a slitování. Tyto hodnoty totiž povzbuzují demoralizující soucit se slabostí. Slabost a neschopnost se nesmějí tolerovat a musejí se eliminovat. Názorně se to projevilo v nacistickém programu eugeniky neboli selektivního genetického výběru, v jehož rámci byli mentálně a tělesně postižení lidé nejdříve sterilizováni a pak v letech 1939 až 1941 povražděni. V rozporu s tradičními humanistickými a religiozními hodnotami vyznávají fašisté úplně jiný soubor „válečných hodnot“, jako jsou věrnost, povinnost, poslušnost a sebeobětování.

Fašistická představa života jako „věčného boje“ nakonec vtiskla fašismu nedočkavý a expanzivní charakter. Vlastnosti národa lze šlechtit jen v konfliktech a mohou se projevit jen ve výbojích a vítězstvích. Jasně se to odrazilo v cílech zahraniční politiky, které Hitler popsal v knize *Mein Kampf* (1925) jako „*Lebensraum* (životní prostor) na východě“ a světovládu. Jakmile se v roce 1933 dostal k moci, zahájil Hitler výzbrojování, aby se připravil na expanzi koncem 30. let. Rakousko anektoval anšlusem v roce 1938. Československo bylo rozděleno na jaře 1939 a do Polska vtrhl v září 1939, což vyvolalo válku s Velkou Británií a s Francií. V roce 1941 zahájil Hitler operaci Barbarossa neboli invazi do Sovětského svazu. Ani když stál v roce 1945 před bezprostřední porážkou, nezavrhl Hitler sociální darwinismus, vyhlašoval, že jej německý národ zklamal a vydával rozkazy (které se pak už neplnily) k boji až do smrti a vlastně až do vyhlazení Němců.

/c/
VŮDCOVSTVÍ A ELITÁŘSTVÍ

Fašismus se vyčleňuje z řady konvenčních politických učení i svým nepřátelským postojem k samotné ideji rovnosti. Je třeba připomenout, že fašismus má kořeny v 19. století. Idea „nadčlověka“ neboli nesmírně silného jedince se často spojuje s prací Friedricha Nietzscheho a zvláště s jeho dílem *Tak pravil Zarathustra* (1884). Zatímco Nietzsche chápal

„nadčlověka“ jako jedince, který se povznesl nad úroveň „stádového instinktu“ konvenční morálky a žil podle své vůle a přání, fašisty zaujala idea nejvyššího a nezpochybnitelného vůdce. Ideu rovnosti kritizovali na počátku 20. století i autoři klasické teorie elity Mosca, Pareto a Michels. Tvrdili, že vláda elit je nevyhnutelná, a proto ani demokracie, která spočívá na ideji politické rovnosti, ani socialismus, který slibuje ekonomickou rovnost, nejsou možné. Fašismus byl jak elitářský, tak zuřivě patriarchální a jeho ideje byly založeny na názoru, že vláda elity je přirozená i žádoucí. Lidé se rodí s velice různými schopnostmi a atributy a tato skutečnost se projeví, když jedinci se vzácnými vůdčími schopnostmi vyniknou v boji nad jedinci, kteří jsou schopni jen následování. Podle fašistů se společnost skládá zhruba ze tří složek. Za prvé, z nejvyššího a vše vidícího vůdce s neotřesitelnou autoritou. Za druhé, z elity, která je výlučně mužská a která se od ostatních odlišuje svým heroismem, představivostí a schopností sebeobětování. V Německu připisovali tuto roli příslušníkům SS, která původně vznikla jako jednotka tělesné stráže, ale později se z ní stal stát ve státě. Nakonec to byly masy, které touží po vedení a řízení a jejichž osudem je slepá poslušnost.

Fašistické režimy kladly obrovský důraz na roli vůdce. Mussolini se tituloval „*Il Duce*“ a Hitler přijal titul „*Der Führer*“, což obojí znamená prostě „vůdce“. V Japonsku se udržela tradičnější představa vůdcovství v podobě absolutní autority císaře Hirohita. Fašističtí vůdci se osvobodili od jakékoli ústavněprávně definované představy politického vedení. Vůdce byl symbolickým ztělesněním lidu. Na sjezdech v Norimberku řvali věrní nacisté: „Adolf Hitler je Německo, Německo je Adolf Hitler.“ V Itálii se jádrem fašistického dogmatu stala zásada, že „Mussolini má vždy pravdu“. Autorita Vůdce je absolutní a nezpochybnitelná, protože on a jen on zná „skutečnou“ vůli lidu neboli „obecnou vůli“. Lid se vyslovuje právě prostřednictvím Vůdce a on definuje zájmy a potřeby lidí a ukazuje jim jejich osud.

„Princip vůdce“ neboli *Führerprinzip* je základní hodnotou fašistického státu. Vůdce má neomezenou státoprávní moc a nezpochybnitelnou ideologickou autoritu. Vůdce musí mít přímý osobní kontakt se svým lidem, obvykle na organizovaných masových shromážděních, na lidových manifestacích a na plebiscitech. Zprostředkovávající instituty, jako jsou volby, parlamenty a strany, se musejí buď zrušit, nebo oslabit, aby nemohly zpochybňovat nebo zkruslovat vůli Vůdce. Podle fašistické teorie je tedy „skutečná“ demokracie absolutistickou diktaturou. Fašisté tak sloučili koncepci absolutismu a suverenity lidu do podoby „totalitní demokracie“.

/d/
SOCIALISMUS

Mussolini i Hitler občas označili své ideje za „socialistické“. Mussolini byl předtím vlivným členem Italské socialistické strany a vydavatelem stranických novin *Avanti*, zatímco Německá nacistická strana přijala filozofii, které říkala nacionální socialismus. Do jisté míry to byl cynický pokus o získání podpory městských dělníků. Na druhé straně to byl odraz hlubokého odporu ke kapitalismu v řadách fašistických aktivistů pocházejících z nižší střední třídy, kteří měli hluboký odpor k vládě velkoburžoazie a finančních institucí. V základních organizacích, v SA neboli hnědokošiláčích, proto převládaly socialistické nebo „levicové“ myšlenky, protože jejich členové pocházeli z řad maloburžoazie. Fašismus a kapitalismus jsou v mnoha směrech ideologicky neslučitelné věci. Fašismus vyzdvihuje komunitu nad jedince a na nacistických mincích byl například nápis „Obecné blaho nad osobní blaho“. Kapitalismus je naopak založen na sledování osobního zájmu, a proto hrozí, že podkope soudržnost národa nebo rasy. Fašisté nenáviděli i materialismus, který naopak kapitalismus podporuje; touha po bohatství či zisku je v protikladu s idealistickou vizí obrody národa či dobytí světa, která inspirovala fašisty. Nakonec je kapitalismus považován za „plutokratický“, protože v něm vládne bohatství a peníze, zatímco fašisté věřili, že vůdcovství by mělo vycházet ze šlechetnosti, cti a pocitu zodpovědnosti.

Fašistický socialismus byl protindividualistický i protiburžoazní. Snažil se podřídit kapitalismus ideologickým cílům fašistického státu. Vůdce Britského svazu fašistů Oswald Mosley tvrdil, že „kapitalismus je systém, v němž kapitál používá národ ke svým cílům“. Historici ovšem nejsou zajedno v otázce, jak se tento rozpor mezi ziskem a ideologií řešil v praxi. Na jedné straně se italský a německý režim snažily zapojit velkopodnikání do plnění svých politických cílů znárodnováním a politikou státní regulace. Po roku 1936 byl například německý kapitalismus zreorganizován ve snaze vytvořit „válečnou ekonomiku“. Kromě toho válka, kterou Hitler rozpoutal v roce 1939 a která skončila plošným zničením německého průmyslu, více vyhovovala Hitlerovým ideologickým cílům než honbě německého kapitalismu za ziskem. Na druhé straně si fašistické režimy velkoburžoazii pěstovaly a byly připraveny umlčet levicové elementy ve vlastních řadách, tak jak to udělaly při vraždě Ernsta Rohma a během čistky SA v „noci dlouhých nožů“ v roce 1934. V třicátých letech, kdy se Německo vyzbrojovalo a připravovalo na válku, německý kapitalismus vzkvétal.

Fašistický socialismus byl i zuřivě antikomunistický. Jeho částečným cílem bylo odlákat dělnickou třídu od marxismu a bolševismu, které hlásaly vychytralou a zrádnou ideu mezinárodní solidarity dělnické třídy a podporovaly falešné hodnoty spolupráce a rovnosti. Fašisté byli oddáni národní jednotě a integraci a přáli si, aby loajalita rasy či národa byla silnější než loajalita společenské třídy. Chtěli tedy vštěpit dělnické třídě nacionalistické a sociálně darwinistické hodnoty.

/e/

MILITANTNÍ NACIONALISMUS

Fašismus zdědil tradici šovinistického a expanzionistického nacionalismu, který se vyvinul v letech před 1. světovou válkou. Národy se nepovažovaly za rovné a vzájemně závislé, nýbrž za přirozené soupeře v boji o nadvládu. Fašistický nacionalismus nehlásal úctu k specifickým kulturním či národním tradicím, ale naopak prosazoval nadvládu jednoho národa či rasy nad ostatními, což se výrazně projevilo v idejích árijství, tj. ve víře, že německý lid je „rasou pánů“. Tento militantní nacionalismus živil i pocit hořkosti a frustrace. Itálie jako vítězná země v 1. světové válce nedosáhla ve Versailles žádných teritoriálních zisků. Německo bylo ve válce poraženo a podle jeho názoru bylo ve Versailles potupeno reparacemi, ztrátou území a nenáviděnou „klauzulí o válečné vině“.

Fašismus usiloval nejen o pouhý patriotismus neboli o lásku k rodné zemi. Chtěl vytvořit silný a militantní smysl pro národní spolupatričnost, čemuž se říkalo „integrální nacionalismus“. Fašismus ztělesňoval pocit mesiášského a fanatického poslání: perspektivu národní obrody a znovuzrození národní hrdosti. Přitažlivost a působivost fašismu na lidi byly totiž založeny na příslibu velikosti národa. V praxi ovšem znovuzrození národa znamenalo prosazování moci nad jinými národy cestou expanze, války a imperialismu. Nacistické Německo mělo v plánu vytvořit ve východní Evropě říši (*Lebensraum* na východě), Itálie si chtěla založit říši v Africe a začala s invazí do Etiopie v roce 1934 a Japonsko okupovalo v roce 1931 Mandžusko a mělo v plánu vytvořit v Asii sféru „společné prosperity“. Tyto říše měly být autarkické neboli soběstačné. V rozporu s liberálním názorem, že ekonomický pokrok je výsledkem mezinárodní obchodní spolupráce, fašisté tvrdili, že ekonomická síla je založena na nezávislosti a soběstačnosti. Výboje a kolonizace byly proto prostředkem k dosažení ekonomické bezpečnosti, protože autarkická říše by měla životně důležité suroviny, zajištěné trhy a bohatou nabídku levné pra-

covní síly. Národní obrození a ekonomický rozvoj tak byly provázány s vojenskou silou. Logiku této konstrukce nejlépe chápali právě v Německu, kde Hitler ujišťoval, že zbrojení a příprava na válku budou důslednou politickou prioritou po celou dobu nacistického režimu.

/3/

FAŠISMUS A STÁT

I když je možné najít určitý společný soubor fašistických hodnot a principů, italská fašistická a německá nacionalistická socialista měla i své specifické a někdy i protichůdné názory. Fašistická ideologie zahrnuje dvě tradice, z nichž jedna, italská, zdůrazňuje roli všemocného státu a druhá, která se promítla v nacismu, je založena na doktríně rasismu.

/a/

ETATISMUS

Význam, který Mussolini a jeho přívrženci přikládali státu, lze pochopit přes prizma italských dějin. I když se formální sjednocení Itálie završilo v roce 1871, země zůstala nadále rozdělena. Na rozdíl od Německa neměla Itálie jednotnou kulturu a dokonce ani společný jazyk. Přežívaly regionální dialekty a pocit spolupatričnosti k městům nebo provinciím jen těžko ustupoval pocitu spolupatričnosti k mladé Itálii. Nejpatrnějším byl přežívající antagonismus mezi průmyslovým severem a agrárním zastalejším jihem. Jedním slovem, byla zde Itálie, ale ne Italové. Mussolini jako nacionalista chtěl vytvořit u italského národa národní povědomí a zvolil si k tomu nástroj v podobě italského státu. Jeho cílem byla politizace Italů. Řečeno jeho vlastními slovy: „Stát vytváří národ a dává lidem, kteří nemají povědomí vlastní morální jednoty, vůli, a tedy i skutečnou existenci.“

Podstatou italského fašismu byl totalitární ideál, tj. totální podřízení jedinců státu. Fašistický filozof Gentile to vyjádřil poučkou: „Všechno pro stát; nic proti státu; nic mimo stát.“ Do politických (občanských) povinností jedince mělo patřit absolutně všechno. Od občana se vyžadovala bezpodmínečná poslušnost a stálá oddanost. Život jedince měl sloužit zájmům země. Tato fašistická teorie státu se někdy spojuje se jmé-

nem německého filozofa Hegela. Ač liberální konzervativce, nepřijal Hegel teorii společenské smlouvy o tom, že stát je pouze nástrojem, který má chránit občany jednoho před druhým. Místo toho prosazoval etickou ideu státu, která vyjadřovala altruismus a vzájemné sympatie občanů. Stát byl podle Hegela schopen motivovat a inspirovat jedince k tomu, aby jednali ve společném zájmu, a proto se domníval, že vyššího stupně civilizace bude dosaženo až poté, co se samotný stát rozšíří a rozvine. Hegelova politická filozofie se prakticky rovnala nekritickému podlézání státu, které se v praxi projevilo jeho obdivem k autokratickému Pruskému státu té doby.

Stát fascinoval i Mussoliniho a italské fašisty, protože v něm viděli nositele modernizace. Itálie nebyla tak industrializována jako mnozí její evropští sousedé, zejména Velká Británie, Francie a Německo, a mnoho fašistů kladlo národní obrození a ekonomickou modernizaci do jedné roviny. Všechny formy fašismu mají sklon ohlížet se dozadu a zdůrazňovat slávu zaslých věků národní velikosti, v případě Mussoliniho Římské říše. Italský fašismus se však díval i dopředu a velebil výhody moderní technologie a průmyslu. Mnoho fašistů například zaujal futurismus, umělecký směr z počátku 20. století s Marionettim jako vedoucí postavou, který oslavoval továrny, stroje a průmyslový život. Mussolini doufal, že by všemocný stát mohl Itálii pomoci skoncovat s tradiční zaostalostí a vybudovat vyspělou průmyslovou zemi. Navzdory tomu, že se Mussoliniho sny o industriální velikosti většinou nesplnily, etatismus je nadále přitažlivý a působivý v rozvojových zemích, které chtějí překonat propast mezi nimi a industrializovaným Západem.

/b/

KORPORATIVISMUS

Třebaže fašisté měli ve veliké úctě stát, nedošlo to až k pokusům o kolektivizaci ekonomického života. Fašistické ekonomické učení nebylo systematické, což je odrazem toho, že fašisté usilovali o přeměnu lidského vědomí spíše než o přeměnu společenských struktur. Specifickým rysem fašistické ekonomické teorie byla idea korporativismu, kterou Mussolini prohlašoval za „třetí cestu“ mezi kapitalismem a socialismem, což bylo téma společné celému fašistickému myšlenkovému hnutí od Mosleyho ve Velké Británii až po Perona v Argentíně. Korporativismus se stavěl jak proti volnému trhu, tak proti centrálnímu plánování, protože volný trh vede k nezřízené honbě jedinců za ziskem a plánovaná

ekonomika úzce souvisela s rozvratnickou ideou třídní války. Korporativismus byl naopak založen na názoru, že podnikatelé a pracující jsou svázáni do organického a duchovně jednotného celku. Společenské třídy nejsou ve vzájemném antagonismu, nýbrž harmonicky spolupracují pro obecné blaho a národní zájem. Tento názor byl ovlivněn tradičním katolickým sociálním učením, které na rozdíl od protestantského zdůrazňováním usilovné práce člověka podtrhuje, že společenské třídy drží pohromadě povinnost a vzájemné závazky.

Sociální harmonie mezi podnikateli a pracujícími nabízela perspektivu morální i hospodářské obrody. V třídních vztazích musí však stát vystupovat jako prostředník, protože stát odpovídá za to, že národní zájem dostane přednost před úzce skupinovými zájmy. V roce 1927 bylo v Itálii zřízeno 22 korporací a v každé měli zastoupení zaměstnavatelé, pracující i vláda. Korporace byly pověřeny úkolem dbát o rozvoj všech velkých průmyslových odvětví v Itálii. „Korporativní stát“ dosáhl vrcholu v roce 1939, kdy byla zřízena Komora korporací, která nahradila italský parlament.

V praxi se fašistický korporativismus rovnal nástroji, s jehož pomocí se fašistický stát snažil kontrolovat mocné hospodářské kruhy. Organizace dělnické třídy byly rozprášeny a soukromí podnikatelé zastrašováni. Po roku 1945 se nicméně na Západě také běžně rozvíjela mírnější forma korporativismu, tzv. neokorporativismus nebo liberální korporativismus. Vlády se snažily řídit hospodářství a dělaly to tak, že konzultovaly vlivné ekonomické kruhy, jako byly obchodní a podnikatelské svazy, a vytvářely partnerství mezi vládou a ekonomickými skupinami. Někteří teoretici sice tvrdili, že takový posun směrem ke korporativismu bude mít nevyhnutelně fašistické důsledky, ale jiní se zase domnívali, že liberální korporativismus působí opačným směrem, tj. umožňuje ekonomickým kruhům působit na vládu. Neoliberálové se například obávají, že korporativismus vede k „přetížení“ vlády požadavky ekonomických kruhů, které mají výsadní přístup do kuloárů moci.

/4/

RASY A FAŠISMUS

Ne všechny formy fašismu obsahují rasismus a ne všichni rasisté jsou automaticky i fašisté. Italský fašismus byl například založen na nadřa-

zenosti fašistického státu nad jedincem a na podřízení Mussoliniho vůli. Byl schopen pojmout všechny lidi bez ohledu na jejich rasový původ, barvu pleti nebo místo narození. Když Mussolini přijal antisemitské zákony, udělal to prostě proto, aby si usmířil Hitlera a Německo, a ne kvůli ideologickým cílům. Fašismus nicméně vyšel z rasistických idejí a často se s nimi kryje. Nikde nebyla vazba mezi rasismem a fašismem tak těsná jako v nacistickém Německu, kde oficiální ideologie nebyla občas ničím jiným než hysterickým a pseudovědeckým antisemitismem.

/a/ RASISMUS

„Národ“ je kulturní entita, soubor lidí se společným jazykem, vírou, podobnými tradicemi atd. Pojem „rasa“ na druhé straně vyjadřuje víru v biologické či genetické rozdíly mezi lidmi. Zatímco člověk se může vzdát své národní identity a v procesu „naturalizace“ si osvojit jinou, je zjevně nemožné změnit rasu, která je dána při narození, nebo lépe řečeno ještě před narozením podle rasové příslušnosti rodičů. Symboly příslušnosti k určitému národu – státní příslušnost (občanství), pas, jazyk a snad i náboženství – si lze zvolit dobrovolně, ale symboly rasy – barva pokožky, vlasů, fyziognomie a příbuzní – jsou dány a nedají se změnit.

Rasistické učení vychází ze dvou základních předpokladů. První říká, že lidstvo lze rozdělit na základě biologických či genetických znaků na „rasy“. Používání rasistických termínů a kategorií se stalo na Západě běžnou věcí v 19. století, kdy imperialismus dostal převážně „bílou“ evropskou rasu do těsného kontaktu s „černou“, „hnědou“ a „žlutou“ rasou v Africe a v Asii. Na rasy se pohlíželo jako na samostatné lidské spopolitosti, které se jedna od druhé liší biologicky. Rasističtí teoretici obvykle odmítali existenci jednoho lidského rodu a uvažovali o rasách, jako kdyby to byly různé živočišné druhy.

Ve skutečnosti se v rasových kategoriích promítají kulturní stereotypy a mají jen velmi slabý, pokud vůbec nějaký, vědecký základ. Nejširší rasová klasifikace, která vychází z barvy pokožky (bílá, černá, hnědá, žlutá atd.), je přinejlepším falešná a přinejhorším prostě svévolná. Podrobnější a ambicióznější rasové teorie, jako byla např. nacistická, vytvářejí anomálie, z nichž nejzářivější byla asi ta, že sám Adolf Hitler zcela jistě neodpovídal rasovému stereotypu vysokého, ramenatého, blondatého a modrookého árijce, jak je běžně popisován v nacistické literatuře. Samotní nacisté, kteří rasové otázky věnovali více pozornosti než kterékoli

jiné, se nikdy neshodli, jak by se „rasa nadlidí“ měla definovat. Někteří ji nazývali „árijskou“ rasou a mysleli tím rasovou podobnost Severoevropánů s možností rozšíření této definice až na národy indického subkontinentu. Jiní dávali přednost termínu „nordická“ rasa, kam patřili Němci, ale i většina bělošských národů severní Evropy. Používal se i termín „germánská“ rasa, který se ovšem už blížil k definici rasy z hlediska kultury nebo státní příslušnosti.

Druhý předpoklad rasismu říká, že rasové rozdíly jsou v jistém ohledu politicky důležité a vlastně nejdůležitější ze všech společenských dělítek, důležitější než například společenská třída, národnost, pohlaví atd. Rasisté považují toto dělení za důležité z jednoho nebo druhého následujícího důvodu. Za prvé, buď jsou přesvědčeni, že rasová segregace je přirozená, tj. že je přirozeně žít, pracovat a vyrůstat jen se členy stejné rasy. Nebo mohou být, za druhé, zastánci rasové nadřazenosti a tvrdit, že jedna rasa je přirozeně nadřazena všem ostatním, a je tedy předurčena vládnout jiným rasám a vykořisťovat je.

Doktríny rasové segregace však vycházejí z různých argumentů a teorií. Někdy jsou založeny na konzervativních představách o společenském řádu a soudržnosti. Například Enoch Powell ve Velké Británii 60. let a Jean-Marie Le Pen ve Francii 80. let protestovali proti imigraci „barevných“ z toho důvodu, že to ohrožuje specifické tradice a kulturu hostitelské „bílé“ komunity. Tyto názory označují rasové předsudky za přirozený a vlastně nevyhnutelný výraz národního povědomí. Multirasové a multikulturní společnosti se považují za nestabilní a náchylné k násilí a ke společenskému rozvratu. Jindy zase rasová segregace spočívá na náboženské víře nebo na biologickém názoru. Apartheid v Jižní Africe i politika segregace v jižanských státech USA se zdůvodňovaly odkazy na Bibli. Nacistická rasová teorie však s rasovými rozdíly zacházela jako s biologickými: o rasách se otevřeně mluvilo tak, jako kdyby to byly odlišné živočišné druhy. V knize *Mein Kampf* nazval Hitler rasovou čistotu „železným zákonem přírody“: každý živočich, tvrdil, se páří jen s vlastním druhem“. Nacisté věřili, že biologická čistota je klíčem k rasové velikosti a obávali se, že by sňatky mezi árijci a neárijci „znečistily“ rasové geny a ohrozily by „životodárnou mízu“. Norimberské zákony přijaté v roce 1935 proto zakázaly jak sňatky, tak sexuální styky mezi Němci a Židy.

Třebaže víra v rasovou segregaci neznamena automaticky ideu rasové nadřazenosti, obě spolu souvisejí. Rasová nadřazenost předpokládá, že rasy mají odlišné a biologicky determinované kvality, kvůli nimž nejen že musejí žít odděleně, ale které je předurčují k různým sociálním ro-

lím. Tvrdí se, že biologie vybavuje některé rasy inteligencí, odvahou a vůdčími schopnostmi, zatímco jiné rasy se považují za vrozeně služebnícké. Nejvýznamnějším příkladem politické filozofie spočívající na doktríně rasové nadřazenosti je nacionální socialismus v Německu.

/b/
NACISMUS

Nacistická ideologie vznikla jako směsice rasového antisemitismu a sociálního darwinismu. Antisemitismus nebyl, zejména ne ve východní Evropě, neznámým jevem a projevoval se už od počátků křesťanství. Jeho původ je většinou teologický: Židé jsou odpovědní za Kristovu smrt, a jelikož odmítají konvertovat na křesťanskou víru, popírají jednak božský původ Ježíše a jednak ohrožují své vlastní nesmrtelné duše. Asociace Židů a zla tedy není vynálezem nacistů, ale pochází ze středověku, kdy se poprvé zavedla praxe zavírání Židů do ghatt a jejich vyhánění ze ctihodné společnosti. Antisemitismus ovšem v druhé polovině 19. století výrazně zesílil. Pronásledování Židů šlo ruku v ruce s expanzí nacionalismu a imperialismu. Ve Francii to vedlo k proslulé Dreyfusově aféře v letech 1894–1906, v Rusku se to projevilo v několika protizidovských pogromech, které prováděla vláda Alexandra III.

V 19. století se rovněž změnil charakter antisemitismu. Vznik „vědy o rasách“, která aplikovala pseudovědecké ideje na sociální a politické otázky, vedl k tomu, že se o Židech začalo uvažovat ne jako o náboženské, ekonomické či kulturní, ale jako o rasové skupině. Od té doby byli Židé neodvolatelně definováni podle biologických příznaků, jako jsou barva vlasů, charakteristické rysy tváře, či podle předků. Tak byl antisemitismus rozpracován až do rasové teorie, která Židům připisovala zhoubný a potupný rasový stereotyp. První pokus o rozpracování vědecké teorie rasismu učinil hrabě Gobineau, jehož *Esej o nerovnosti lidských ras* (1854) se prohlašovala za „vědu historickou“. Gobineau tvrdil, že existuje hierarchie ras, které mají velice odlišné kvality a charakteristické znaky. Nejvyvinutější a nejtvůřivější rasou byli „bílí lidé“ a mezi nimi na nejvyšším stupínku „árijci“. Židé byli naopak považováni za absolutně netvořivé bytosti. Na rozdíl od nacistů byl však Gobineau pesimistickým rasistou, protože dospěl k názoru, že míchání ras už dospělo tak daleko, že slavná civilizace árijců je nenávratně ztracena a zkažena.

Doktrína rasového antisemitismu se do Německa dostala ve spisech Gobineaua a vzala na sebe podobu árijství, tj. víry v biologickou nadřazenost árijského lidu. Na tyto ideje navázal skladatel Richard Wagner a jeho zeť H. S. Chamberlain, jehož *Základy 19. století* (1899) měly obrovský vliv na Hitlera a nacisty. Chamberlain definoval nejvyšší rasu úžeji a nazval ji „teutonskou“, čímž jednoznačně mínil Němce. Zasluky za veškerý kulturní vývoj připsal německému způsobu života, zatímco Židy popsal jako „tělesně, duševně a morálně degenerované“. Historii prezentoval jako konfrontaci Teutonů a Židů, a tak připravil půdu pro nacistickou rasovou teorii, která Židy zobrazovala jako univerzálního obětího beránka za všechna neštěstí, která kdy Němce potkala. Nacisté obviňovali Židy z porážky Německa v roce 1918, byli odpovědní za ponížení Němců ve Versailles, měli prsty v moci finančních kruhů, bank a velkoburžoazie, které zotročily nižší střední třídy, a stejně tak stáli v pozadí dělnického hnutí a sociální revoluce. Hitler psal, že Židé jsou odpovědní za mezinárodní spiknutí kapitalistů a komunistů, jehož cílem je oslabit a zničit německý národ.

Nacistická ideologie kreslila svět v pseudoreligiálních a pseudovědeckých termínech jako boj o nadvládu mezi Němci (dobro) a Židy (zlo). Hitler osobně dělil rasy na tři kategorie. První byli árijci neboli „nadřazená rasa pánů“ a „zakladatelů kultury“, která má zásluhu doslova na všech uměleckých, literárních, hudebních, filozofických a politických dílech a učeních. Pak byla rasa „nositelů kultury“, tj. národů, které jsou schopny využít ideje a vynálezy německého lidu, ale samy nejsou schopny žádné tvořivé činnosti. Na nejnižším stupni pak byli Židé, které Hitler nazýval jednoduše „ničitelé kultury“ vedoucími nikdy nekončící boj proti skvělým a tvořivým árijcům. V Hitlerově „světonázoru“ tak dominovala idea konfliktu zla a dobra, promítnutá do rasového boje mezi Němci a Židy. Tento konflikt mohl skončit jen světovou nadvládou árijců, nebo definitivním vítězstvím Židů.

Taková ideologie vedla Hitlera a nacisty k děsivým a tragickým koncům. Za prvé, přesvědčení, že árijci jsou jediná tvořivá „rasa pánů“, diktovalo politiku expanzionismu a války. Jestliže byli Němci rasově výše, měli právo vládnout ostatním rasám. Ostatní rasy byly ostatně biologicky determinovány k podřízenému a služebníckému postavení. Na Slovany ve východní Evropě se například pohlíželo jako na „podlidi“, kteří se hodí jen k manuální práci pro jejich německé pány. Nacistická ideologie tak diktovala agresivní zahraniční politiku v honbě za rasovou říší a světovládou. Jako taková se podílela na politice ozbrojení, expanzionismu a války. Za druhé, nacisté se domnívali, že Německo nebude ni-

mobilizací prorežimní lidové podpory, obvykle cestou masových mítinků, pochodů a manifestací, působivou propagandou a neustálou politickou agitací. Pasivní přijímání autority už nestačilo, protože totalitarismus vyžadoval aktivní účast a totální angažovanost a politizaci mas. Totalitarismus jako takový vyžaduje úplné podřízení jedince státu.

Někteří autoři psali, že se v totalitních státech projevuje řada charakteristických znaků. Friedrich a Brzezinski například tvrdili, že totalitní státy lze zjistit podle „šesticípého syndromu“. Za prvé, mají oficiální ideologii, která se těší téměř religiózní neomylnosti. Za druhé, v těchto režimech obvykle vládne jedna strana vedená obvykle jedním člověkem a ta kontroluje práci vlády. Za třetí, policie vyhlazuje pomocí síly a zstrašování politické disidenty. Za čtvrté, monopol na sdělovací prostředky zajišťuje vyjadřování jen politicky „spolehlivých“ a ideologicky „nezávadných“ názorů. Za páté, stát má monopol na zbraně, a může tedy jako jediný použít sílu. Za šesté a za poslední, pro totalitní státy je charakteristická státní kontrola nad všemi aspekty hospodářského života. Friedrich a Brzezinski tvrdili, že tyto příznaky lze najít ve fašistické Itálii a v nacistickém Německu, ale patrně byly i v Sovětském svazu, a tím se odhalila podobnost mezi fašismem a komunismem. Navíc byly tyto režimy historicky mladé a v podstatě byly jen specifickým fenoménem 20. století. Specifické rysy totalitarismu, tj. ideologická manipulace a používání teroru, bylo možné realizovat jen tak, že se moderní technologie zapřáhla do služeb politiky. Totalitní státy využívají rozhlas, televizi a film k šíření propagandy a udržují politickou kontrolu sledováním občanů, což je úkol, který vyžaduje velice účinný systém sbírání a zpracovávání informací.

Totalitarismus se zalíbil fašismu, protože jeho základním cílem bylo vytvoření „fašistického člověka“, tj. loajálního, oddaného a poslušného, který ochotně nadřadí blaho národa nebo své rasy nad osobní zájem. Nacistické Německo se nepochybně dost přiblížilo k realizaci tohoto ideálu totální státní kontroly. Politické represe tu byly brutální a účinné a nacistická ideologie postupovala sdělovacími prostředky, uměním a kulturou, školstvím a mládežnickými organizacemi. V Itálii však fašistický stát poněkud zaostával za Mussoliniho totalitní vizí. Italská monarchie například přetrvala po celé období fašistické vlády, mnoho předních politických osobností zůstalo u moci zejména na jihu země a katolická církev si zachovala svá privilegia a nezávislost. V určitém ohledu nebyl italský fašismus více než osobní diktaturou Mussoliniho. Třebaže byl fašistický stát jednoznačně autoritativní, byl špatným příkladem totalitního režimu. Autoritativně populistické režimy, jako byla Argentina za Pe-

rona, zcela jistě totalitní stát připomínaly tím, že se snažily stimulovat masovou politickou aktivitu, ovšem tyto režimy hlásaly obvykle spíše širokou škálu nacionalistických principů než oficiální ideologii a nepodařilo se jim vytvořit ani účinný a vše objímající mechanismus politické kontroly.

Představa totalitarismu vznikla po 2. světové válce a byla spojena s postoji a přístupy typickými pro studenou válkou. Zájem o totalitarismus na Západě v 50. a 60. letech lze do jisté míry vysvětlit tím, že poukazyval na paralely mezi fašistickými a komunistickými režimy a zvýrazňoval jejich represivní a brutální charakter. Stal se i prostředkem pro vyjádření antikomunistických názorů a zejména nepřátelských postojů k Sovětskému svazu. Mezi nacistickým Německem a Sovětským svazem bezpochyby jistá podobnost byla, zvláště během Stalinovy vlády. Ovšem paušální označování obou těchto režimů za „totalitní“ spíše zahaluje významné rozdíly. Sovětská ekonomika byla například úplně kolektivizována a byl v ní uplatňován systém centrálního plánování, zatímco kapitalistická ekonomika přežila celou dobu nacistické vlády a velkoburžoazie často úzce spolupracovala s nacistickým státem. Kromě toho jsou fašismus a komunismus ideologicky divergentní. Fašisté například hlásají a vyznávají takové hodnoty, jako je boj, elitářství a nacionalismus, zatímco komunisté hájí spolupráci, rovnost a mezinárodní solidaritu. Totalitární analýza opomíjí i změny, k nimž došlo v Sovětském svazu v poválečném období. I když pokračovaly politické represe, masový teror a neskrývaná brutalita, což je punc totalitní vlády, skončily se smrtí Stalina v roce 1953.